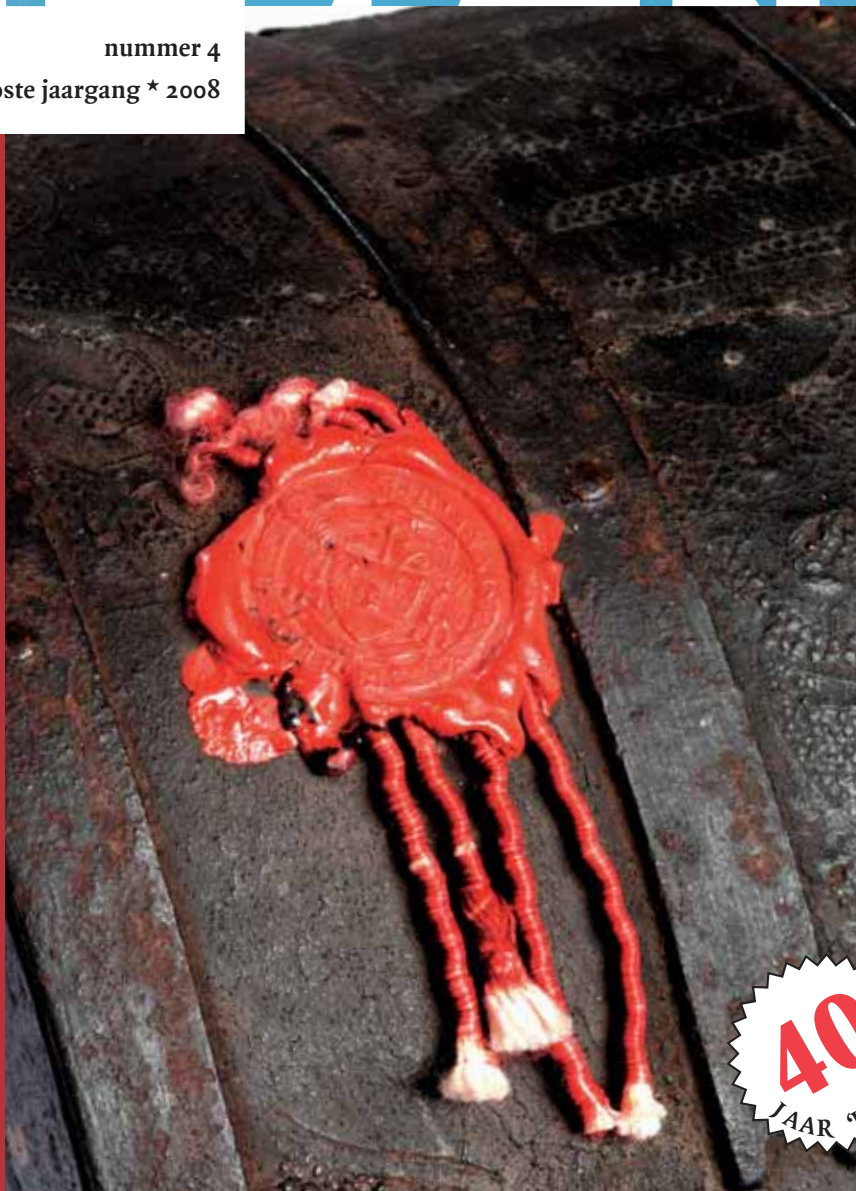

HOLLAND

nummer 4
40ste jaargang * 2008

40
JAAR 'HOLLAND'

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, C. van Bochove, F. Deen, M. van Drunen, C. Gaemers, D. van den Heuvel, H. Kaal, P. van de Laar, H. Laloli, A. Nobel, D. Onnekink, I. van Tuinen, J. Zuijderduijn, K. Zweerink.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuijderduijn, Jan Luykenlaan 161, 2332 DA Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: mevr. M.C.F. van Drunen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Postbus 90701, 2509 LS Den Haag, mcf.v.drunen@mindef.nl.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 30,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift Holland toegezonden.

Losse nummers: €7,50, dubbele nummers €15,-, vermeerderd met €1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, €2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, M. Anema, wenden: Argonautenstraat 62I, 1076 KS Amsterdam, e-mail: mariekeanema@gmail.com.

Foto omslag:

Reliekenkistje (detail), 16de eeuw, Collectie St. Adelbertabdij, Egmond-Binnen.

Men vermoedt dat in dit kistje de relikwieën van St. Adalbertus, St. Jeroen en andere heiligen door de monniken in veiligheid zijn gebracht tijdens de onrustige periode van de Beeldenstorm in 1566. In 1851 vond men de relikwieën terug in Haarlem en werden ze overgedragen aan het bisdom. Zie in dit nummer Hollands Spoor: 'Macht en Mystiek – Egmond in de Middeleeuwen'.

ISSN 0166-2511

© 2008 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Aske

De lokalisatie van een 9de-eeuws koningsgoed

De Westfriese ('Hollandse') graaf Gerulf werd in 889 begiftigd met enkele koningsgoederen. De opsomming van die goederen in de schenkingsoorkonde heeft geschiedkundigen sinds eeuwen geïntregeerd. Naamkundige bespiegelingen hebben in al die tijd weinig zekerheid kunnen verschaffen over de ligging van de goederen. Dit artikel toont aan dat de ontginningsgeschiedenis van het dorp Assendelft sterke aanwijzingen biedt voor identificatie van één van de schenkingen, een hof in Aske, met de grafelijke hof in Heemskerk en Beverwijk die uit de 13de eeuw onder de naam Hofland bekend is.

De schenking

Op 4 augustus 889 schonk de Duitse (Oost-Frankische) koning Arnulf van Karinthië 'zijn getrouwe graaf Gerulf' een aantal goederen.¹ Deze Gerulf werd de stamvader van het Hollandse gravenhuis. Hij had aanvankelijk gediend onder de Viking Godfried de Zeekoning, die als Frankisch leenman het kustgebied tussen Vlie en Maas had beheerst.² Godfried was zo brutaal geweest bovendien de heerschappij over de wijnstreek bij Rijn en Moezel te verlangen. In het jaar 885 was hij voor zogenaamd overleg over die eis in een hinderlaag gelokt en door Frankische krijgslieden gedood. De annalen berichten over een rol van Gerulf in dit bloedig gebeuren, hoewel uit de bewoordingen niet zonder meer duidelijk is of hij als complice van Godfried optrad, dan wel als diens verrader.³

Hoe dat ook zij, het lukte Gerulf de macht te grijpen in althans een deel van Godfrieds rijkje. De koningsgoederen die Arnulf hem daar schonk, waren ooit kroondomeinen van het ongedeelde Frankische rijk geweest, zeer waarschijnlijk al sinds de verovering van het gehele deltagebied van Rijn en Maas door Karel Martel – de grootvader van Karel de Grote – in 719. Na een tijdperk van steeds wisselende delingen van het rijk onder nakomelingen van Karel de Grote, zou het Nederlandse kustgebied in de 10de eeuw uiteindelijk bij het Oost-Frankische (het latere Duitse) rijk komen. Ook in 889 was dat de situatie, zij het nog niet definitief. Toen in 922 Gerulfs zoon Dirk I met de kerk van Egmond werd begiftigd, gebeurde dat namelijk uit handen van een West-Frankische koning.

Gegeven dat de koning niet in staat was in de kustgebieden enig feitelijk gezag uit te oefenen, kunnen we wel aannemen dat Gerulf zich de betreffende goederen al had toegeëigend voordat Arnulf hem er in 889 formeel mee begiftigde. De schenkingsoorkonde legaliseerde een *fait accompli*. De vestiging van juridisch onaanvechtbaar eigendom over een aanzienlijk goederenbezit was niettemin van groot belang. Het werd een belangrijke peiler van de grafelijke macht.

Het is zeer wel mogelijk dat Gerulf eigenlijk oud familiebezit terugkreeg. Hoewel niet strikt bewijsbaar, is het toch aannemelijk dat Gerulf uit dezelfde familie stamde als de le-

1 A.C.F. Koch (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I* (Den Haag 1970) (hierna OHZ I) nr. 21.

2 De heerschappij der Vikingen langs de Hollandse kust is behandeld door L. van der Tuuk en J.M. van Winter, 'Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland', *Holland* 39 (2007) 276-298.

3 De tegengestelde interpretaties vindt men verwoord in J.M. van Winter, 'Ansried en Dirk. Twee graven uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en 11e eeuw', *Naamkunde* 13 (1981) 39-74 en H. Halbertsma, *Friesland's oudheid* (heruitgave; Utrecht 2000) 187.

gendarische koning Radbod.⁴ Toen Karel Martel de Friese gebieden veroverde, zullen onroerende goederen van Radbods clan Frankisch koningsgoed zijn geworden, want het was goed gebruik dat bezittingen van een overwonnen aanvoerder en zijn coterie vervielen aan de machthebber van de zegevierende partij.

De schenkingsoorkonde van 889 somt de goederen die Gerulf ontving als volgt op:

Tussen de Rijn en Swithardeshaga in zijn [Gerulfs] eigen graafschap in de plaatsen genaamd Nortcha en Osprehtashem een bos en een akker, en in de plaats die men Bodokenlo noemt een hoeve, en in Alburch twee hoeven, en in Hornum een hoeve, en in de plaats Huvi genaamd een hof, en in de plaats Theole een hof, en in Aske een hof.

De drie als eerste genoemde boerenbedrijven werden in het Latijn van de oorkonde 'hoba' genoemd, de laatste drie 'mansa'. Dat verschil heb ik aangegeven met de woorden hoeve en hof.

Er is veel gespeculeerd over de vraag waar deze goederen hebben gelegen. Het staat wel vast dat 'Nortcha' gelijk is aan Noordwijk, dat tot in de 13de eeuw Nortgo heette, maar verder is het bij gissingen gebleven, voornamelijk gebaseerd op naamsgelijkenissen. Veel houvast biedt de oorkonde dan ook niet. Het is onbekend waar 'Swithardeshaga' – dat nogmaals werd genoemd toen koning Karel de Eenvoudige in 922 de kerk van Egmond aan graaf Dirk I schonk⁵ – heeft gelegen. Men is het er slechts over eens dat het ergens in de kuststreek tussen de Oude Rijn en de kop van Noord-Holland thuishoort. Bovendien is onduidelijk of de plaatsbepaling 'tussen Rijn en Swithardeshaga in zijn eigen graafschap' op alle opgesomde goederen betrekking heeft, of alleen op het goed in Nortcha en Osprehtashem.⁶

Durfals zijn bij hun zoektocht soms letterlijk én figuurlijk ver gegaan. Zo is geopperd dat 'Huvi' zou corresponderen met Huy bij Luik aan de Maas. Meer bezonken auteurs hebben zich beperkt tot de duinstreek ten noorden van de Oude Rijn en het oude graafschap Teisterbant, de Neder-Betuwe plus de streek tussen Lek en Maas ten westen daarvan. Dit waren namelijk de twee streken waar we later Gerulfs zonen de grafelijke macht zien uitoefenen: Dirk I langs de kust en Waldger in Teisterbant. Veel auteurs hebben vanwege de klankgelijkenis Tiel als 'Theole' aangewezen en het gehucht Boekel onder Akersloot in Kennemerland als 'Bodokenlo'. Aske is vaak aangezien voor Asch bij Buren in de Betuwe, maar er is ook gepleit voor de omgeving van Assendelft en de buurtschap Assum onder Uitgeest. In alle gevallen met geen ander argument dan naamsgelijkenis.

Ik meen sterke argumenten te kunnen aanvoeren voor de stelling dat Aske (Asce, Esce) de oude naam was van een grafelijke hof die in Heemskerk en Beverwijk heeft gelegen. Deze hof kenden we tot nu toe slechts onder de jongere naam van 'het Hofland'. Anders dan bijvoorbeeld de hof van Haarlem, die uitgroeide tot een regionaal bestuurscentrum, is de hof van Heemskerk-Beverwijk nooit meer geweest dan een agrarisch bedrijf, één van de vele hoven van de Hollandse graven als grootgrondbezitters. De herenhof of vroomhoeve, bewoond door de rentmeester en omgeven door herenland dat vanuit de vroomhoeve werd bewerkt,

4 Halbertsma, *Friesland's oudheid*; E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987) 17-25.

5 OHZ I, nr. 28.

6 Van der Tuuk en Van Winter namen aan dat alle geschonken goederen tussen Rijn en Swithardeshaga lagen en dat men Swithardeshaga bij de grens tussen Rijnland en Kennemerland moet zoeken. Volgens hun interpretatie ontving Gerulf dus slechts bezittingen in Rijnland (Van der Tuuk en Van Winter, 'Rondom Egmond', 291, 298).

vormde het hart van de hof. Het overige land was verdeeld over horige hoeven. De dienstlieden die daarop boerden, moesten een deel van hun opbrengst afstaan aan de hofheer en waren verplicht tot onbetaalde herendiensten voor de heer of zijn rentmeester.

Over de hof van Heemskerk-Beverwijk is zeer weinig bekend. De eerste en enige expliciete vermelding die we kennen, betreft de opheffing ervan. Dat was in 1248. Op 16 oktober 1248 verkochten graaf Willem II en zijn broer Floris het restant van '*curtis nostram in Hemezkerke que vulgariter Hoflant dicitur*' (onze hof in Heemskerk die in de volksmond het Hofland wordt genoemd) voor 760 pond aan de ridders Simon van Haarlem en Wouter van Egmond.⁷ Voor mijn betoog is het voldoende dat vaststaat dát er een grafelijke hof aan de noordelijke uitloper van het IJ heeft gelegen.

Assendelft in de Egmondse goederenlijsten

Tegenover het Hofland ontstond aan de oostkant van het IJ in de 10de eeuw het dorp Assendelft (afb. 1). Deze vroege veenontginning kan slechts het werk zijn geweest van lieden uit het deel van de duinstreek dat onder de moederkerk Velsen viel: het grondgebied van de huidige gemeenten Velsen, Beverwijk en Heemskerk. Het kerkje van Assendelft is namelijk als een dochter van de Velser kerk gesticht (afb. 2). Deze kennis danken we aan de strijd tussen de Hollandse graven en het klooster Echternach in Luxemburg om het bezit van een aantal Hollandse kerken, waaronder die van Velsen. Via Willibrord, die behalve bisschop der Friezen ook abt van Echternach was, waren deze kerken ooit onder het gezag van dit klooster gekomen. Omstreeks het jaar 1000 lieten de graven Dirk III en Dirk IV hun oog erop vallen. In die benarde toestand werd in Echternach tot tweemaal toe in een gebedenboek genoteerd op welke Hollandse kerken en kapellen het klooster aanspraak maakte.⁸ Onder *mater Velsen* vermeldt het ene lijstje onder andere 'Ascmanedelf'. In de andere opsomming is de verkorte vorm 'Asmedelf' gebruikt. In het kader van het conflict tussen de graven en het klooster van Echternach produceerde in 1063 ook bisschop Willem I van Utrecht een overzichtje van de Echternachse aanspraken. Hij hield het op 'Ascmanedelf'.

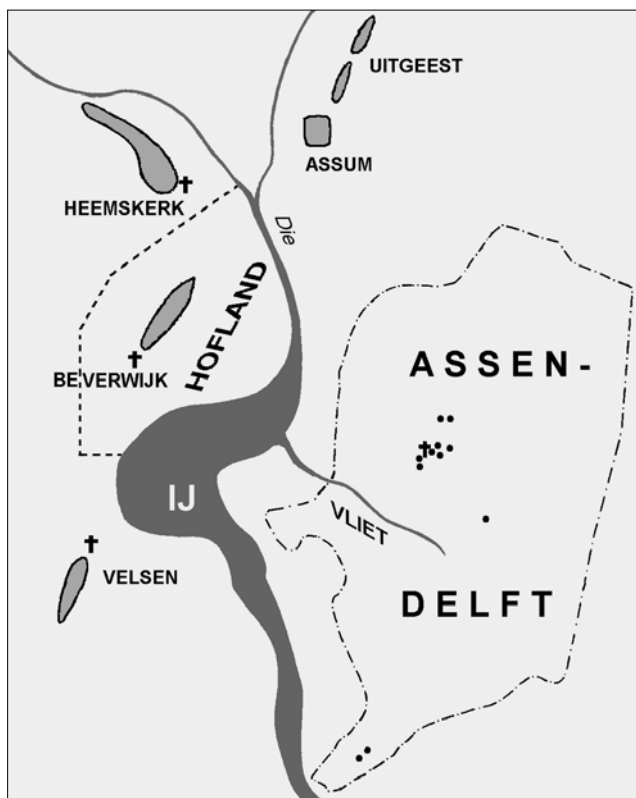
Aan de plaatsnaam 'Ascman(n)edelf' zijn vele bespiegelingen gewijd. Het naamdeel '-delf' is duidelijk. Dit verwijst naar de nog steeds aanwezige Delft, de meest in het oog springende vrucht van de graafwerkzaamheden van de ontginners. Voor 'Ascmanne-' zijn drie verklaringen geopperd. Het zou een aanduiding zijn voor Noormannen, of het zou gaan om de eigennaam Aschman, of Asc-mannen zouden lieden zijn uit Assum onder Uitgeest, een buurtschap die oorspronkelijk Asc-hem zou hebben geheten.

Het romantische idee van vernoeming naar de Noormannen heeft veel aanhang gevonden, maar sinds de opgraving van het oude kerkje van Assendelft weten we dat dit zich slecht verdraagt met de chronologie van de gebeurtenissen. In 1983 zijn de funderingresten van het Assendelfer kerkje uit de tijd van de Echternachse lijstjes blootgelegd. Ook werden op het omringende kerkhof goed geconserveerde grafkisten aangetroffen.⁹ Onderzoek van de jaarringen in drie eikenhouten funderingsbalken leverde dateringen op van 898, 893 en 913 n. Chr. Dit funderingshout had blijkens bewerkingssporen al eerder dienst gedaan in een

7 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 II* (Assen-Maastricht 1986), nr. 783.

8 D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde* 6 (1974) 167-184.

9 J.C. Besteman en A.J. Guiran, 'De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief' in: M.C. van Trierum en H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, roman and medieval archeology* (Rotterdam 1986) 182-212.

Afb. 1 De situatie langs IJ en Die ten tijde van de ontginning der Assendelfer venen. Lichtgrijs: de oude geesten van Midden-Kennemerland. Binnen de latere contour van Assendelft zijn het oude kerkje en huisplaatsen uit de 10de-12de eeuw aangegeven. Tekening: B. Koene.

Afb. 2 Maquette van het Assendelfer kerkje, Mienieke van Gogh (naar reconstructietekeningen door Jelus Matser).

ander gebouw. Het hout van een van de grafkisten bleek in 1006 te zijn gekapt, dat van een andere kist na 979. Samenvattend kan men concluderen dat het kerkje in de tweede helft van de 10de eeuw moet zijn gebouwd. Met de Noormannen was het in Kennemerland echter al gedaan toen hun aanvoerder Godfried in 885 werd vermoord. Op de duiding van de naam Ascmannedelf kom ik later nog terug.

In de abdij van Egmond werd onder abt Lubbert (1206-1226) een verzameling van goederenlijsten en afschriften van oorkonden bijeengebracht die bekend staat als het *Liber sancti Adalberti*.¹⁰ De tekst is slechts bekend in de vorm van een afschrift of bewerking uit de 15de eeuw. Eén van de opsommingen van landerijen draagt het opschrift '*de pluribus possessionibus in Escmedelf situatis*', dat wil zeggen 'over de verscheidene bezittingen gelegen in Assendelft'. Dit kopje stamt duidelijk niet uit de oorspronkelijke versie van het lijstje, maar moet een latere en niet geheel correcte toevoeging zijn van een kopiist. Er staan namelijk niet alleen landerijen in Assendelft op, maar ook land onder Uitgeest. Wat al deze bezittingen wél gemeen hadden, was dat zij alle aan de oostkant lagen van het IJ en zijn noordelijke uitloper, de Die (afb.1). Dit moet de reden zijn geweest dat deze percelen in één opsomming waren samengevoegd. Pas later in de 13de eeuw onstond de Krommenie, de doorbraak van het IJ naar het Lange Meer (Alkmaardermeer) die Assendelft voortaan scheidde van Assum en het overige Uitgeester land. De kopiist die het opschrift toevoegde, deed dat, naar ik aanneem, toen Assendelft al door de Krommenie van Uitgeest was gescheiden. Omdat het begin van de lijst spreekt van land in Assendelft ('in Escmedelf'), nam hij aan dat alle volgende landerijen daar ook moesten liggen, zonder er op te letten dat tegen het einde van de lijst bijvoorbeeld land in 'Thorengheest' (de buurtschap Dorregeest onder Uitgeest) staat vermeld.

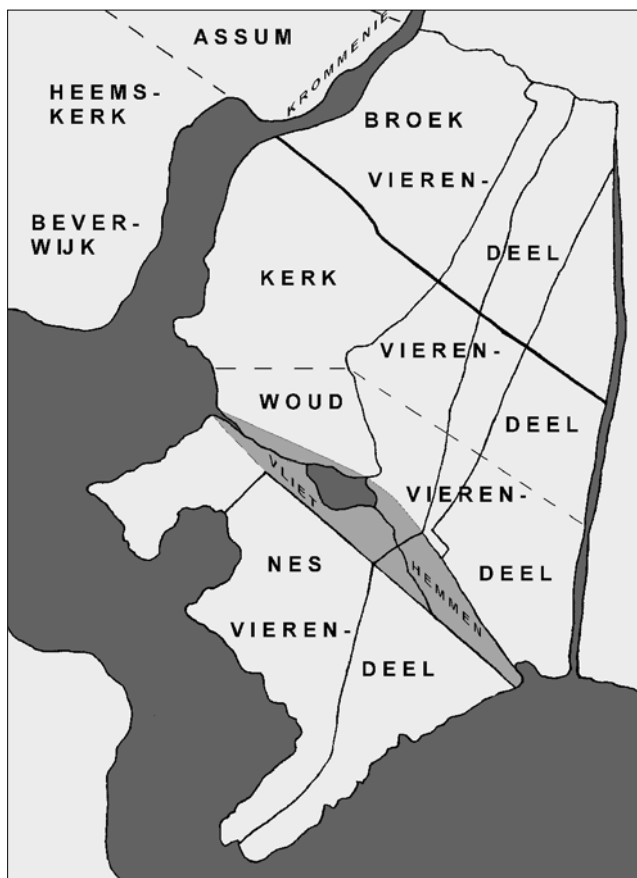
In het echte Assendelfer deel van de lijst staat opgetekend dat de abdij onder andere vijf weilanden bezat 'in Ulteriori Esce' en anderhalf weiland 'in Were-Esce'. Uit de opsomming wordt niet duidelijk welk deel van Assendelft als Were-Esce werd aangeduid, maar er is wel een aanwijzing waar we Ulterior Esce moeten zoeken. Het land dat de abdij daar bezat, staat genoemd tussen 'hemmen'. Vertaald uit het Latijn van de goederenlijst:

In het Kleine Hem drie weiden. In Nollekte-hem een weide en nog vier weiden. In Oxenvenne vijf weiden. In Ulteriori Esce vijf weiden. In Gerwardes-hem zes weiden en een kwart van een weide. Bij het westelijke stuk van de Flet [de Vliet] een deel van een hem.

De Vliet bestaat nog steeds en de Hemmen ten oosten van de Vliet bleven door de eeuwen heen een begrip in Assendelft. Precies daar komen nog steeds perceelnamen eindigend op '-hem' voor. Een hem was buitendijks, onbeschermd land. Er zijn diverse aanwijzingen dat men bij de eerste ontginning van de Assendelfer venen ter hoogte van de Vliet een grensstrook van wild veen overliet tussen de noordelijke en zuidelijke delen van de ontginning.

Ulterior Esce betekent: het verder weg gelegen deel van Esce. Losjes vertaald: Esce-Buiten. Het lag dus verder weg van het eigenlijke Esce dan Were-Esce. Een 'weer' was in Assendelft de oorspronkelijke eenheid van verkaveling, namelijk al het land tussen twee opstreckende ontwateringssloten, over de volle diepte van de ontginning. Die wetenschap is van weinig nut voor de nadere lokalisatie van Were-Esce, want heel Assendelft was verdeeld in weren. Instructiever is het om de verdeling van het ambacht Assendelft in vierendelen te beschouwen. Men kende van noord naar zuid de vierendelen Broek, Kerk, Woud en Nes.

10 O. Opperman (red.), *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933) 66-95.

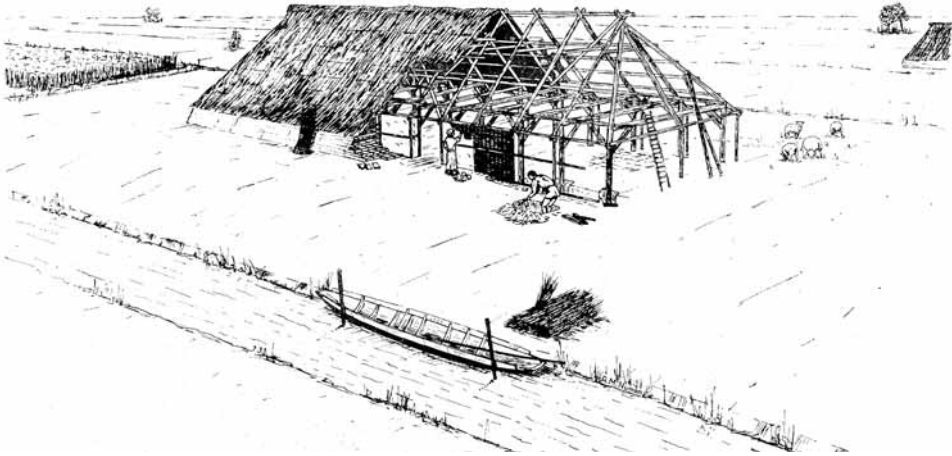
Afb. 3 De omtrek van Assendelft na het ontstaan van de Krommenie en de vierendeling van het dorp. Tekening: B. Koene.

Broek ('Broke') en Nes ('Nesse') komen voor in het lijstje van Assendelfter goederen in het *Liber sancti Adalberti*: de abdij had land 'in Escemdelf naast Wirefert in Broke' en ook 'in het oosten van Nesse'. Kerk en Woud worden daarentegen niet genoemd. Dat doet het vermoeden rijzen dat deze twee vierendelen schuil gaan achter de namen Were-Esce en Ulterior Esce.

Kerk en Woud vormden het centrale deel van de veenontginning Assendelft (afb. 3). De grens tussen Kerk en Broek – tegenwoordig nog gemarkeerd door de Communicatieweg – lag vrijwel precies in het verlengde van de grens tussen de tegenwoordige gemeenten Heemskerk en Uitgeest. Vroeger lag hier de grens tussen het grafelijke Hofland (nu grondgebied van Heemskerk) en de buurtschap Assum (nu ressorterend onder Uitgeest). Tussen Kerk en Woud heeft nooit een fysieke grensmarkering gelegen. Tussen Woud en Nes dienden de moerassige hemmen als grensstrook. De geografie suggereert een correspondentie van de vierendelen met verschillende ontginningsblokken: Broek lijkt ontgonnen vanuit Assum, de twee-eenheid Kerk en Woud vanuit het Hofland, en Nes vanuit Velsen.

Als Were-Esce en Ulterior Esce in de Egmondse goederenlijst inderdaad stonden voor de delen van Assendelft die men later als de Kerk- en Woud-vierendelen placht aan te duiden, en als Kerk en Woud inderdaad vanuit het Hofland zijn ontgonnen, dan moet Esce (Aske)

Afb. 4 Reconstructie van een Assendelver boerderij rond het jaar 1000, A.M. Numan, Amsterdams Archeologisch Centrum.

identiek zijn geweest aan het Hofland. De benaming Ulterior Esce voor Woud was dan zeker niet onlogisch, want daar zou men zich zo ver van de eigenlijke hof bevinden als binnen het Hoflander deel van de ontginning maar mogelijk was.

Dienstlieden in het veen

De veronderstelling dat de vierendelen Kerk en Woud vanuit het Hofland zijn ontgonnen, kan nader worden onderbouwd. Indien de regie over het Assendelver ontginningswerk – of althans over het centrale blok daarvan – bij het grafelijke Hofland berustte, dan moet dit een onderneming binnen het kader van het hofstelsel zijn geweest, wat zou impliceren dat de boeren op het nieuwe land horige pachters waren (afb. 4).

En inderdaad, in Assendelft heersten tot vele eeuwen na de vestiging van de eerste kolonisten omstandigheden die ervan getuigden dat de Assendelver ingezetenen van oorsprong de status van horige dienstlieden hadden. Nog in de 18de eeuw bezat de heer van Assendelft het zogenoemde recht van uiterving. Dat hield in dat hij recht had op een deel van wat Assendelver ingezetenen nalieten aan personen die buiten het dorp woonden. In de 18de eeuw had de heer nog recht op 1/40 deel van verervingen naar buiten de heerlijkheid.¹¹ Datzelfde percentage werd genoemd toen George Frederik van Renesse de heerlijkheid Assendelft in 1668 te koop aanbood.¹² Eerder was het meer geweest. In 1566 drong een woedende meute het slot Assumburg binnen om vier koeien, twee ketels en een pot terug te halen, die de baljuw van Assendelft aan een erfenis had ontnomen, omdat hij vond dat zijn heer recht had op een vijfde deel van de nalatenschap.¹³

¹¹ M.A. Beels, *Hantvesten ende privilegien mitsgaders keuren en ordonnantiën van Assendelft* (Amsterdam 1768) 6.

¹² M.G. Wildeman, 'De heerlijkheid van Assendelft. Conditiën en generale voorwaarden inzake den verkoop van de heerlijkheid van Assendelft in 1668', *Genealogische en heraldische bladen* (1907) 153-163.

¹³ Nationaal Archief, Hof van Holland, inv.nr. 41, f. 45.

In 1565 spanden enkele aldus benadeelde erfgenamen van een Assendelver bij het Hof van Holland een proces aan tegen de toenmalige heer van Assendelft.¹⁴ Deze had geen moeite met zijn verdediging. Hij voerde aan dat volgens de heerlijke rechten over Assendelft de onderzaten van oudsher tot hun heer 'in zulke onderworpenheid, eigendom, dienst en onderdanigheid gestaan hadden', dat zij zich slechts door een schikking met de heer konden 'vrijmaken van hun ingeboren onderworpenheid'. In de loop der tijden hadden eerdere heren van Assendelft hun onderdanen weliswaar in menig opzicht uit hun horigheid bevrijd, maar het recht van uitering hadden zij uitdrukkelijk behouden. Aldus beweerde de heer van Assendelft in 1565. Het Hof van Holland stelde hem volkomen in het gelijk.

De ambachtsheer van Assendelft genoot zijn status van dienstheer over de dorpelingen uit hoofde van zijn belening door de graaf van Holland met de heerlijke rechten van Assendelft. De eerste Assendelvers zijn dus grafelijke dienstlieden geweest, precies wat men moet verwachten als de ontginning een project was van het Hofland. Bij de ontginning van de Broek- en Nes-vierendelen waren vermoedelijk Assummers en Velsenaren betrokken, naar ik aanneem onder supervisie van de rentmeester van het Hofland. Er is niets dat erop wijst dat die lieden wél als vrije boeren het veen zouden zijn ingetrokken. Heel Assendelft was in de late middeleeuwen vrijwel uitsluitend bevolkt door personen die formeel de status van dienstlieden hadden; niet alleen Kerk en Woud maar ook Nes en Broek. De heren van Assendelft waren daar heel duidelijk over.

'Welgeborenen' waren de enige dorpelingen die door de heren van Assendelft als vrij werden erkend. Zij waren lieden van edele geboorte, die in hun levenswijze echter niet van de andere dorpelingen verschilden. Zij maakten ongeveer 6% van de Assendelver bevolking uit.¹⁵ Interessant is dat zij niet gelijkmatig over het dorp waren verspreid. Ik heb omstreeks het jaar 1600 twaalf welgeboren geslachten in Assendelft kunnen identificeren. Deze woonden vooral in de vierendelen Kerk en Woud: één in Nes, drie in Woud, zes in Kerk, één op de grens van Broek en Kerk, en één in Broek. Dit sluit fraai aan bij de veronderstelling dat Kerk en Woud samen het ontginningsblok besloegen dat vanuit het grafelijke Hofland ter hand was genomen, want de juridische status van de welgeborenen droeg de kenmerken van een directe band met de grafelijkheid: zij werden los van het collectief van het ambacht op persoonlijke titel ter heervvaart opgeroepen, zij waren niet onderworpen aan het ambachtsge-recht, maar stonden te recht voor de baljuw als plaatsvervanger van de graaf, en zij waren vrijgesteld van de grafelijke jaarbede.

De aanwijzingen voor ontginning van het Assendelver veen vanuit het Hofland vormen, voor zover ik kan overzien, het meest overtuigende voorbeeld van een ontginningsoperatie in Hollandse venen vanuit een oud domeingoed. In haar inleidende artikel van het themanummer 'De nieuwe waterstaatsgeschiedenis' van het tijdschrift *Holland* stelde Petra van Dam vast dat in Holland weinig bewijs voor deze organisatievorm van ontginningswerk was gevonden, maar wel in Utrecht.¹⁶ Daar zijn in latere tijd ook resten van dienstverhoudingen aangetroffen die bij het hofstelsel behoren, analoog aan mijn bevindingen in Assendelft.

De concurrerende zienswijze is dat de veenontginningen al vanaf de 8ste eeuw werden opgezet door vrije ondernemers (projectontwikkelaars *avant la lettre*) die van de graaf of een

¹⁴ Beels, *Hantvesten*, 128-131.

¹⁵ B. Koene, 'Welgeboren in Holland', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997) 3-49.

¹⁶ P.J.E.M. van Dam, 'De nieuwe waterstaatsgeschiedenis. De interactie tussen mens en natuur in Holland', *Holland* 36 (2004) 128-141, aldaar 131.

andere rechthebbende op een stuk veenwildernis een concessie ('cope') hadden verkregen om daarin kavels uit te zetten en ter ontginning aan boeren-kolonisten uit te geven. Deze kolonisten werden als juridisch vrije personen beschouwd en het land waarop zij boerden konden zij als hun eigendom beschouwen. Hoewel teksten van cope-overeenkomsten pas zijn overgeleverd vanaf de 12de eeuw, is door H. van der Linden¹⁷ en zijn navolgers aangenomen dat de organisatievorm al vanaf het begin van de ontginningen hetzelfde was. Het geval Assendelft laat echter zien dat dit model niet algemeen van toepassing was, althans nog niet in de 10de eeuw in de nabijheid van een domeingood.

Behalve tussen domein- en cope-ontginning kan men ook onderscheid maken tussen ontginningsprojecten van vooraf vastgelegde lengte en ontginningen met 'vrije opstrek', waar de boeren steeds verder het veen in konden graven. Op grond van de archeologisch goed gedocumenteerde verplaatsing van kerk en woonsteden, heeft Hoppenbrouwers Assendelft genoemd als voorbeeld van een nederzetting met 'vrije opstrek'.¹⁸ Dat blijkt echter niet juist te zijn. Uit 16de-eeuwse registers van landbezit heb ik kunnen reconstrueren dat de verkaveling van het Assendelver land zodanig was ingericht dat de gemiddelde hoeve een areaal van ongeveer 16 morgen besloeg.¹⁹ In de tijd van de ontginning van het Assendelver veen werd 16 morgen in Holland als standaardmaat voor een hoeve gehanteerd. Het oude land van het Hofland in Heemskerk en Beverwijk was hoogstwaarschijnlijk in hoeven van die omvang verdeeld. Ook bij de inrichting van het nieuwe land heeft men zich blijkbaar vooraf vastgelegd op de traditionele hoeve van 16 morgen.

Ascmannedelf

Er zijn sterke aanwijzingen gevonden dat het grondgebied van de Assendelver Kerk- en Woud-vierendelen is ontgonnen vanuit de grafelijke hof die wij als het Hofland kennen. Minder sterk onderbouwd is de veronderstelling dat deze vierendelen in de Egmondse goederenlijst onder de namen Were-Esce en Esce Ulterior voorkomen, waaruit dan volgt dat het Hofland eerder de naam Esce droeg. Het idee om Kerk en Woud met Were-Esce en Esce Ulterior te identificeren berustte slechts op het feit dat de goederenlijst enerzijds de vierendelen Broek en Nes wél noemt maar niet rept van Kerk en Woud, en anderzijds percelen noemt 'in Were-Esce' en 'in Ulteriori Esce', welke plaatsbepalingen in geen enkel later document voorkomen.

Nu echter is aangetoond dat de regie over de ontginning van de Assendelver venen bij het Hofland berustte, is stevige ondersteuning voor de identificatie van het Hofland met Esce (Aske) op een andere manier te vinden, namelijk in de oudste vorm van de plaatsnaam Assendelft, Ascmannedelf. De vaak gesuggereerde mogelijkheid dat Asc-manne-delf zou verwijzen naar 'mannen van Assum' is weinig aannemelijk. Het is zeker denkbaar dat Assumer boeren al voor de systematische ontginning onder leiding van het Hofland stukken veen cultiveerden die later tot Assendelft werden gerekend, want voor het ontstaan van de Krommenie was er geen strikte grens tussen Assum en de Assendelver venen. Zo'n voorttrekkersrol

17 H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956); H. van der Linden, 'Het platteland in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 48-82.

18 P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570' in: Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland I* (Hilversum 2002) 103-148, aldaar 110-111.

19 Een beschrijving van dit onderzoek is in voorbereiding.

zou zelfs de reden kunnen zijn dat de Broek-ontginning onder Assum bleef ressorteren toen de Assendelver ontginning vanuit het Hofland grootschalig werd aangepakt. Echter, de leiding over de gecoördineerde ontginningsoperatie vanuit het Hofland, Assum en Velsen kan slechts bij de rentmeester van het Hofland hebben gelegen, met niet meer dan een ondergeschikte rol voor de Assummers. Dat de spelregels voor de gehele onderneming door het Hofland werden bepaald, bleek al uit de horigheid der Assendelver dorpelingen, ook in Nes en Broek.

Als dit de verhoudingen waren, dan moet 'Asc-manne' wel verwijzen naar 'mannen' van het Hofland. Dan wordt ook begrijpelijk waarom er 'mannen' bij moesten in de plaatsnaam. Zou Asce gelijk zijn aan Assum of een andere willekeurige nederzetting, dan zou Asc-manne-delf (de Delft gegraven door lieden uit Asce) niet betekenisvoller zijn dan Asce-delf (de Delft van de ontginning vanuit Asce). Het woord 'mannen' droeg echter een bijzondere lading indien Asce een grafelijk goed was. Onder de 'mannen' van de grafelijkheid verstond men grafelijke leenmannen en grafelijke dienstlieden van een zekere importantie (ministerialen). De volle betekenis van Ascmannedelf is dan: de Delft van de ontginning onder leiding van ministerialen van de grafelijke hof Asce. Het is misschien niet te gewaagd om in die 'mannen' van Asce de voorouders van de Assendelver welgeboren families te vermoeden.

Aske nader bezien²⁰

Vrijwel onmiddellijk nadat de Franken onder Karel Martel in 719 de Oude Rijn waren overgestoken, werd op de geestgronden tussen Velsen en Heemskerk een Frankisch domeingoed gevestigd. Al in 720 of 721 kwam de prediker Bonifatius naar 'Velsen in het grensgebied der Friezen'. Het was een uitgelezen plek voor zijn zendingsarbeid, want hij genoot er de beschutting van het domein en was tegelijk 'dichter bij de inboorlingen en heidenen' dan waar hij eerder had rondgezworven.

Niet veel later, ergens tussen 720 en 739, schonk Karel Martel aan Willibrord, bisschop der Friezen, de villa Adrichem.²¹ Het woord villa kon de algemene betekenis van nederzetting hebben, maar werd ook speciaal gebruikt voor een nederzetting van horige boeren rond een herenhof, in de trant van het hofstelsel. In het geval van Adrichem moeten we aan het laatste denken, want deze villa lag volgens de omschrijving op de strook land tussen IJ en Noordzee, dus in het domeingoed van Velsen en omstreken. Volgens een reconstructie gebaseerd op toponiemen en landschapselementen besloeg Adrichem de noordelijke strook van de gemeente Velsen, tussen de Engelmundusbeek en de grens met Beverwijk, met het centrum van de nederzetting onder het huidige IJmuiden.²² Ook de landerijen in het meer zuidelijke deel van Velsen werden mettertijd aan het domeingoed onttrokken. Het is onbekend hoe dat in zijn werk is gegaan, maar feit is dat de abdij van Egmond daar in de 10de-12de eeuw vele losse boerenhoeven en percelen land kon verwerven, zowel van de grafelijkheid als van particulieren.

Zo was het Velser deel van het domein verloren gegaan: Adrichem was in zijn geheel aan Willibrord geschonken en de gronden ten zuiden daarvan waren in velerlei handen terecht gekomen. Daarmee was de uitgestrektheid van het domeingoed ongeveer gehalveerd. De

20 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op materiaal uit B. Koene e.a., *Midden-Kennemerland in de vroege en hoge middeleeuwen* (Hilversum 2003).

21 OHZ I, nr. 3.

22 Koene e.a., *Midden-Kennemerland*, 68-74.

resterende helft, gelegen in de huidige gemeenten Beverwijk en Heemskerk, meen ik met het Aske van de schenkingsoorkonde van 889 te mogen identificeren. Het Heemskerker deel bleef vooralsnog intact. Daar zijn dan ook geen schenkingen van de grafelijkheid aan de abdij van Egmond bekend, afgezien van een hoeve aan de grens met Castricum en nog wat land aldaar, in beide gevallen buiten de grenzen van Aske gelegen.

Interessanter was de situatie in Beverwijk. Het stadje Beverwijk bestond uit het kerkdorp Sint-Aagten aan de zuidpunt van een oude geest en het jongere haven- en handelskwartier Wijk aan de oever van het IJ. Daaromheen lag het platteland van het Wijkerambacht. Het leenregister van de abdij van Egmond²³ en 14de-eeuwse huurbrieven en rentmeesterrekeningen van de abdij laten een indrukwekkend grondbezit zien, vooral in het stadsdeel Wijk. Het is aangetoond dat de abdij omstreeks het einde van de 13de eeuw vrijwel alle grond in Wijk bezat, behalve één centraal gelegen blok hofsteden, met onder andere de lakenhal, dat grafelijk bezit was.²⁴ Ondanks dit rijke bezit vindt men in de lijsten van ontvangen schenkingen en aankopen in het *Liber sancti Adalberti* geen enkele vermelding van goederen in Beverwijk!

Mijn verklaring voor die merkwaardige lacune is dat het klooster al dat land in de Wijk al spoedig na zijn stichting in één keer van de grafelijkheid had ontvangen, en wel als afsplitsing van de hof Aske. Een echt verlies was dat toen niet voor het grafelijke huis, want Egmond was tot 1140 een eigenklooster van de Hollandse graven. Ik vermoed dat de havennederzetting Wijk is gesticht ten behoeve van het afgelegen klooster. Uit 14de-eeuwse abdijsrekeningen blijkt aanvoer van goederen voor de abdij per schip over het IJ tot Beverwijk en vandaar over de weg naar Egmond. Eerder zal dat niet anders zijn gegaan. Het wegvervoer geschiedde als onbetaalde wagentdienst ('dienst met de zweep') door dienstlieden van de abdij.

Het vermoeden dat de Wijk is ontstaan op een aan de abdij geschonken deel van de hof Aske, wordt versterkt door het gegeven dat het verkavelingspatroon in de Wijk naadloos aansluit op dat van de geest ten noorden van de kerkbuurt van Sint-Aagten, die met zekerheid tot de hof heeft behoord. Voorts is er de merkwaardige status van de dienstlieden die de abdij in Beverwijk had. Zij waren verplicht bodding²⁵ te betalen aan de graaf, maar voor de garing daarvan moest de meier van de abdij zorg dragen.²⁶ Van de opbrengst mocht de meier zelf een schelling houden en ook de schout had recht op een schelling. Beverwijk bezat dus een populatie van dienstlieden van de abdij, zuchtend onder twee heren. Zij waren horig aan de abt van Egmond én boddingplichtig aan de graaf. Beide heren hadden een vertegenwoordiger ter plaatse: de meier trad op namens de abt, de schout namens de graaf. Deze situatie verdraagt zich uitstekend met de veronderstelling dat het grondgebied van de Wijk uit grafelijk bezit aan de abdij was overgedragen, want aan het land gebonden dienstlieden waren vanzelfsprekend inbegrepen geweest bij de gebiedsoverdracht.

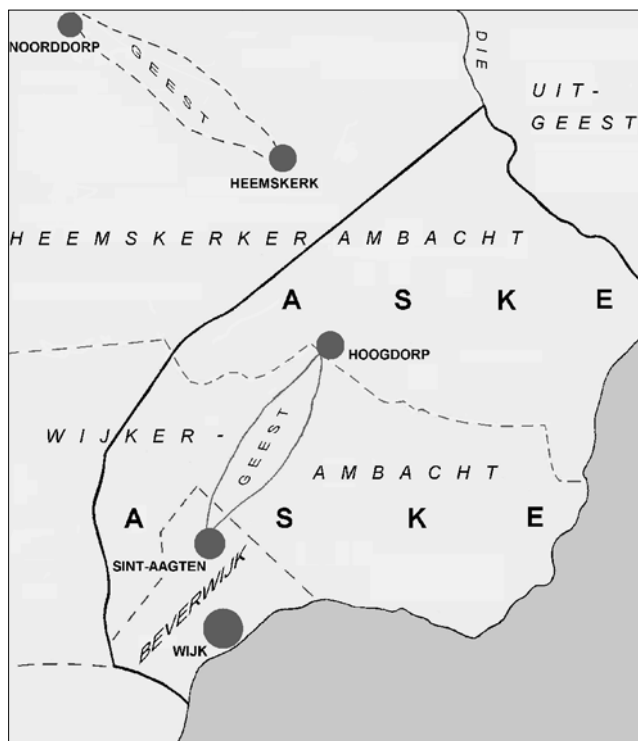
Na de afsplitsing van de Wijk resteerde van Aske nog het Heemskerker deel en het daarop aansluitende oosten van het Wijkerambacht. In deze omvang bleef de hof onder de naam van het Hofland voortbestaan tot de verkoop en ontbinding in 1248 (afb. 5). Nog lang daar-

²³ J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de abdij Egmond', *Ons Voorgeslacht* 53 (1998) 84-216, aldaar de lenen nrs. 27-49.

²⁴ G.P. Alders e.a., *Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting* (Hilversum 1998) 23-34; Koene e.a., *Midden-Kennemerland*, 85-90.

²⁵ Het bodding was een der oudste belastingen in het graafschap Holland. Vermoedelijk vond het zijn oorsprong in de onderhoudsplicht van de graaf en zijn gevolg wanneer hij ter plaatse het geboden (ge)ding hield.

²⁶ Oppermann, *Fontes*, 84-85.

Afb. 5 Het vermoedelijke grondgebied van de hof Aske voor de afsplitsing van land in Beverwijk. De grenslijnen van de stadsvrijheid en van de ambachten dateren van na de ontbinding van de hof. Tekening: B. Koene.

na bleven in juridische zin sporen van de vroegere hof bestaan. Zo werd heer Gerrit van As-sendelft in 1455 beleend met de hoogheerlijke rechten van het Hofland, die geldigheid hadden in een deel van het Wijkerambacht.²⁷ Dat gebiedje werd in 1546 nog aangeduid als de banne van het Hofland.²⁸ Als toponiem leeft het Hofland daar ook nu nog voort.

In de schenkingsoorkonde van 889 werd Aske, dat volgens mijn reconstructie in die tijd een goed van aanzienlijke omvang was, een *mansa* genoemd. Men kan vermoeden dat de andere *mansae* in de oorkonde, Huvi en Theole, goederen van vergelijkbare importantie waren. Verder stellen we vast dat de opsomming van goederen in de oorkonde in Noordwijk begint en met Aske in Midden-Kennemerland eindigt. Men kan natuurlijk niet zomaar aannemen dat de tussen Nortcha en Aske genoemde goederen ook geografisch tussen die twee plaatsen lagen, maar wel ligt het, na de lokalisatie van Aske in de kuststrook, veel meer voor de hand de andere plaatsen ook daar te zoeken dan in het verre Teisterbant.

²⁷ Stadsarchief Amsterdam, huisarchief Marquette, inv.nr. 919, f. 50v.

²⁸ Ibidem, f. 87-87v.

A re-examination of English participation in the Vorstius Affair

The decision to have Conradus Vorstius succeed Jacobus Arminius as professor of theology at Leiden University caused a groundswell of opposition throughout the United Provinces by those who believed that his writings were outside the bounds of Christian orthodoxy. Realizing that powerful outside intervention was required to keep Vorstius from Leiden, his opponents secured the energetic assistance of King James I of England. This article examines King James's role in the Vorstius affair. In doing so, it analyzes how precisely James became involved, his motivations for participating in such a delicate affair in a country that was not his own, and the effect of his involvement both on keeping Vorstius from teaching at Leiden and his relationship with the States of Holland.

King James I spent most of August 31/September 10, 1611¹ – the the day that he would see him first become involved in the Vorstius Affair – engaged in his favorite pastime, hunting, rather than theological dispute.² A few hours before dinner the King's focus changed, however, when a package reached him from Archbishop George Abbot. It contained a book entitled *Tractatus theologicus de Deo, sive de natura & attributis Dei (De Deo)* by Conradus Vorstius, a German theologian in the process of being named a professor at Leiden University, and a pamphlet the theologian had written to defend himself against accusations of heresy.³ The archbishop, who strongly opposed the views expressed in *De Deo*, had helpfully marked the passages that he perceived to be heretical.⁴ James, always interested in theological debate and already worried about the religious disputes blossoming in the Dutch Republic, began to read the books immediately, and quickly became dismayed at what he saw there. Forgetting (momentarily at least) all about dinner, the King instead began writing a letter to Sir Ralph Winwood, his ambassador to the United Provinces, commanding him to appear before the States General and to let them know in no uncertain terms 'how infinitely we shalbe displeased, if such a Monster receive advancement in the Church'.⁵ With these actions James became involved in the Vorstius Affair, a matter upon which he, Abbot, Winwood, and many other members of his court would devote a tremendous amount of time and energy during the upcoming months.

But why did James respond so viscerally to Vorstius's writings and continue to oppose his appointment to Leiden so strongly during the upcoming months and years? An extremely

- 1 During the period covered in this article, the Province of Holland and West-Friesland and much of the rest of the Dutch Republic had already adopted the Gregorian calendar (New Style), while England continued to rely on Julian calendar (Old Style), which was 10 days behind its counterpart. Although this article will follow modern practice and begin the New Year on 1 January, it will list all dates using both Old Style and modern conventions in hopes of reducing confusion.
- 2 That James received the package from Abbot on 31 August/10 September 1611 is shown by the date of the letter that he wrote to Sir Ralph Winwood, his ambassador to the United Provinces, that same night. (The National Archives Kew (below The NA), State Papers Foreign (below SPF), inv. nr. 84/68: Letter from James I to Ralph Winwood, 31 August/10 September 1611, f. 119). James says that he hunted most of the day before receiving Abbot's parcel in: James I, *His Majesties declaration concerning his proceedings with the States Generall of the United Provinces of the Low Countreys* (London 1612) 3.
- 3 James I, *Declaration*, 3
- 4 P.C. Molhuysen ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit II*, 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647 ('s-Gravenhage 1916) 419: Letter from George Abbot to S. Lubbertus, 10/20 September 1611, 30*.
- 5 The NA, SPF, inv. nr. 84/86: Letter from James I to Ralph Winwood, 31 August/10 September 1611, f. 119.

influential account about James and the Vorstius affair by Frederick Shriver argued that James responded the way he did because he was predisposed against Vorstius. James had earlier been negatively paired together with the theologian, and the King jumped at the opportunity to distance himself from Vorstius when it was offered to him.⁶ The historical evidence simply does not back up Shriver's account, however. It instead suggests that James's response was the result of a combination of religious and political factors. While there can be no doubt that the King was truly horrified by the heresies he perceived in Vorstius's writings, he also worried that Vorstius's calling would exacerbate the religious and political divisions already troubling the United Provinces. He even feared that the appointment could mark the first step of the re-subjugation of the Republic by Spain. James believed, too, that Vorstius's heresies had the potential to spread to his domains, and thus inject unwanted radicalism into the English Church. The King's opposition to the German theologian also had the added bonus of highlighting his Christian orthodoxy before all of Europe at a time when it was being called into question. This article details these reasons as it follows the course of English involvement in the Vorstius affair and the reaction to it within the Province of Holland and West Friesland, whose States were the only political body able to rescind Vorstius's call to Leiden, and the rest of the United Provinces.

Remonstrants and Contra-Remonstrants

Some background information is in order before detailing the course of James's involvement in the Vorstius affair and the reasons why he chose to intervene so forcefully. For the controversy over Vorstius's appointment to Leiden University began long before James became involved and even before Vorstius's call to the university. In fact, its roots lie years earlier with the debate at Leiden between Jacobus Arminius and Franciscus Gomarus over predestination, free will, and grace (afb. 1 en 2). Although Arminius's teachings about predestination were controversial even before he became a professor at the university in 1603, after his appointment the disputes about them grew significantly as he and Gomarus frequently clashed over doctrinal issues.⁷ Arminius believed in 'conditional' election, the doctrine that God gives salvation to those people whom he foresees will choose to have a persevering faith in Christ. Arminius emphasized that everyone has free will over whether or not to believe and argued that people can resist God's free gift of grace if they choose to do so. Gomarus, on the other hand, believed in 'absolute' or 'unconditional' election, the doctrine that God has made an irreversible decision to give salvation to some people and not to others without taking any foreseen faith into account. Gomarus taught that God only gives faith to the elect, and that those to whom he offers grace cannot resist it.⁸ A.Th. van Deursen summarizes the theological differences between the two men as follows: 'According to Arminius, God elects those whom he foresees will believe. According to Gomarus, God bestows belief on those whom he elects.'⁹

6 F. Shriver, 'Orthodoxy and diplomacy. James I and the Vorstius Affair', *English historical review* 336 (1970) 449-474.

7 J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall* (Oxford 1995) 393.

8 Ibidem; K.D. Stanglin, *Arminius on the assurance of salvation. The context, roots, and shape of the Leiden debate, 1603-1609* (Leiden 2007) 112.

9 'Volgens Arminius verkiest God diegenen van wie Hij voorziet dat ze zullen geloven. Volgens Gomarus schenkt God het geloof aan degenen die Hij heeft verkoren.' (A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 227).

Afb. 1 Jacobus Arminius (1560-1609). Special Collections, Memorial Library, University of Wisconsin-Madison.

As the disagreements between Arminius and Gomarus intensified, both gained zealous followers. University students, pastors, and even non-churchmen such as Leiden's textile workers became involved in the increasingly turbulent debates.¹⁰ The leadership of the States of Holland tried to take measures that would reduce the tensions. They supported, for example, the holding of a National Synod that would discuss the doctrinal differences between the two groups and revise the Church's Confession and Catechism in order to make them more accepting of divergent views. But the supporters of Gomarus were opposed to taking part in any Synod that would revise the religion of their parents and grandparents in

10 Israel, *Dutch Republic*, 393; J. den Tex, *Oldenbarnevelt II* (1st English edition; Cambridge 1973) 446.

Afb. 2 Franciscus Gomarus (1563-1641). Special Collections, Memorial Library, University of Wisconsin-Madison.

any way, and none was held.¹¹ The disputes also spilled into local politics in places such as Alkmaar. There, a dispute that began with the local church classis deciding in late 1608 to suspend any pastor who refused to sign the Confession ended in early 1610 with a revolt by the local militia against the town's Calvinist *vroedschap*.¹² As Jonathan Israel points out, '[a]fter Alkmaar, little doubt remained as to the capacity of the Arminian-Gomarist disputes to create political turmoil, or exacerbate tensions in society'.¹³ The conflict between sup-

¹¹ Israel, *Dutch Republic*, 393-394 and 422; Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 446-449.

¹² Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 511-515.

¹³ Israel, *Dutch Republic*, 424.

porters of Arminius and Gomarus also played a role in the political unrest that swept through Utrecht in 1610.¹⁴

Arminius's death in 1609 did not lessen the disputes. In fact, they were only intensifying when the Curators of Leiden began recruiting Vorstius to succeed Arminius as professor of theology in 1610 (afb. 3). Both sides were indeed in the process of formally laying out their positions. The supporters of Arminius did so with their 'Remonstrance', which was submitted to the States of Holland in July 1610. The supporters of Gomarus responded with a 'Counter-Remonstrance' of their own in March 1611.¹⁵ Throughout the rest of the religious disputes the two sides would be known as the 'Remonstrants' and 'Contra-Remonstrants'.

Vorstius's Call to Leiden

The choice of Vorstius as Arminius's probable successor had an effect similar to pouring gasoline onto an already burning fire. The Curators certainly did not intend for this to be the case. Early in 1610 Vorstius, then a professor at a Reformed academy in Steinfurt, had published a book entitled *Anti-Bellarminus Contractus*, which began with a laudatory dedication to the States-General that both praised the Dutch leadership and espoused positions that were sure to gain their support such as the argument that the state should have control over the church and that differences in non-fundamental areas should be tolerated.¹⁶ Based on this 'Dedication' and the recommendation of Johannes Uytenbogaert, the court chaplain to Count Maurice and a leading Remonstrant,¹⁷ the Curators at Leiden decided that Vorstius was the perfect individual to succeed Arminius, a man 'of Calvin's opinion, in the business of Predestination, because he had vindicated him against the Jesuits; but otherwise they esteemed him to be a lover of Peace, Moderation, and of a pious life'.¹⁸ After all, how controversial could a man whom Theodore Beza, John Calvin's successor at Geneva, had praised and several other Reformed academies had tried to recruit?¹⁹

As it turns out, he could be very controversial. Opposition to Vorstius's call quickly arose. A new edition of Vorstius's *De Deo*, which had also been published during the first half of 1610, contained several positions that strict Calvinists such as Petrus Plancius and Johannes Becius believed heterodox, such as the book's statements that God quite possibly has a corporal body and that God's will was changeable even if his being was not.²⁰ Plancius and company also managed to dredge up old accusations by theologians at Heidelberg University and Herborn University that Vorstius held Socinian beliefs such as questioning the absolute necessity of Christ's sacrifice on the cross for the forgiveness of sins and his denial that Christ suffered eternal death.²¹

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 456-460 and 462-465.

¹⁶ C. Vorstius, *Anti-Bellarminus contractus* (Hannover 1610).

¹⁷ Molhuysen, *Bronnen II*: Resolution of the Curators, 30 June/10 July 1610, 8.

¹⁸ G. Brandt, *The history of the Reformation and other ecclesiastical transactions in about the Low-Countries, from the beginning of the eighth century down to the famous synod of Dort II* (London 1723) 85.

¹⁹ H.C. Rogge, 'Het beroep van Vorstius tot hoogleraar te Leiden', *De Gids* 37 (1873) 31-70 and 499-558, there 37, 41.

²⁰ Ibidem; Molhuysen, *Bronnen II*, 381: Letter from the Synod of North and South Holland to the Theology Faculty of Heidelberg, 10/20 August, 1610, 3*-4*.

²¹ *Praestantium ac eruditorum virorum epistolæ ecclesiasticæ et theologicæ varii argumenti* (Amsterdam 1660): Letter from Vorstius to Heidelberg Theologians, 17/27 July 1598, 61; Ibidem: Letter from Vorstius to C. Pezelius, 2/12 February 1599, 79. The Socinians were a mostly Polish sect who, among other heterodox opinions, denied the deity of Christ.

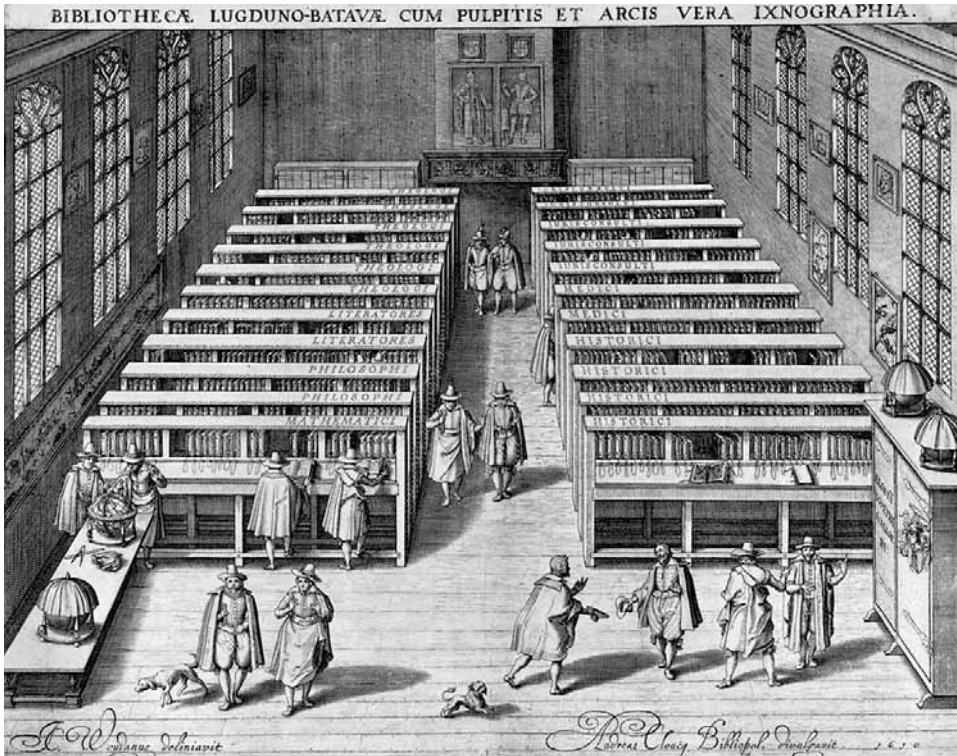

Afb. 3 Conrad Vorstius (1569-1622), the German theologian at the center of the controversy, University Library Amsterdam (UvA), Special Collections, H10.

By the time that Vorstius traveled to Holland to discuss his possible appointment with the Curators of Leiden University, there was strong opposition to his call even within the university (afb. 4). In fact, upon being asked about his views on his possible new colleague, Gomarus, the sole remaining professor of theology at Leiden, replied that Vorstius's *De Deo* would 'clear the way to atheism' and claimed that his old adversary Arminius 'was to be considered a Saint' next to him.²² A large majority of the students studying theology at Leiden also strongly opposed Vorstius's appointment.²³

²² 'den wech baenen ad atheismus' and 'een Sant te reekenen was' (Molhuysen, *Bronnen II: Resolution of the Curators*, 21-22 September/1-2 October 1610, 11).

²³ Rogge, 'Beroep van Vorstius', 51-52.

Afb. 4 Engraving by J. Visscher after a drawing by J.C. Woudanus showing the interior of the library of the University of Leiden in 1610. Willem Blaeu, *Stedeboeck der Nederlanden*, Amsterdam 1649.

Vorstius, surprised by the groundswell of opposition against his appointment, began to have doubts about whether he should leave Steinfurt. Although pressed to give a final answer about whether he would accept the professorship, Vorstius had still not done so when he left Holland a month or so later.²⁴ Nor would he provide one throughout the late fall and winter of 1610-1611, although he did promise to visit Leiden again for a month during the Easter vacation.²⁵

True to his word, Vorstius did indeed travel to Leiden the spring of 1611, and during this visit he finally agreed to become a professor there if certain conditions were met. The Curators, who had been summoned to the States of Holland, quickly read through Vorstius's demands and approved them before they left.²⁶ Although the cities of Amsterdam, Dordrecht, and Enkhuizen opposed Vorstius's appointment and Vorstius's opponents leveled some harsh accusations against him, the States of Holland eventually approved the call.²⁷ By the end of May Vorstius had been officially given the position at Leiden.²⁸

²⁴ Molhuysen, *Bronnen II*: Resolution of the Curators, 25 September/5 October 1610, 15-16.

²⁵ *Ibidem*: Resolution of the Curators, 7/17 February 1611, 23.

²⁶ W. Otterspeer, *Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 246-247.

²⁷ Otterspeer, *Groepsportret met dame I*, 247; Molhuysen, *Bronnen II*: Resolution of the Curators, 26 April/6 May 1611, 27; Resolution of the Curators, 11/21 May 1611, 27-28.

²⁸ Molhuysen, *Bronnen II*: Resolution of the Curators, 14/24 May 1611, 28.

For a moment it appeared as if the struggle over Vorstius's appointment was finally over, but the summer brought fresh accusations against him. First, rumors began to spread throughout the country that Vorstius had turned down an offer to teach at a Socinian university because he felt that he could do more to further the cause of Socinianism where he was.²⁹ This report was eventually debunked, but news of an even more damaging scandal erupted shortly thereafter. Earlier in the summer former students of Vorstius, now studying at Franeker University in Friesland, had produced a book largely meant as a cruel joke to raise the ire of Sibrandus Lubbertus, a conservative professor there and someone who would come to play a major role in the events that followed. The book itself apparently spoke out against the Holy Trinity 'and Christ's payment for our sins' and advocated that all true Christians belong in Poland, the land of 'Arians or Ebionites'.³⁰ The students eventually fled Friesland back to Steinfurt, but they left papers behind that clearly showed their continued admiration for and reliance on Vorstius. The States of Friesland quickly made their opposition to Vorstius's appointment known to both Leiden University and the other cities of Holland.³¹ Vorstius's defense of his beliefs in the Trinity and other tenets of orthodox Christianity may have satisfied the university leadership, but complaints against his appointment from around the United Provinces were increasing. The decision was made not to allow him to teach until the opposition against him had calmed down. The Curators, however, remained hopeful that Vorstius would soon procure 'the professorship of theology long since aimed at by us'.³²

Efforts to gain English assistance against Vorstius

This optimism proved to be unfounded, however. The additional accusations made against Vorstius during the summer had made Lubbertus and the other Contra-Remonstrants decide to try to enlist assistance from England against him as well. It is clear that those opposed to Vorstius already had one prominent Englishman on their side, Ambassador Winwood (afb. 5). In a September letter to the Earl of Salisbury (Robert Cecil), James's pre-eminent counselor, Winwood detailed the actions he had taken against Vorstius *before* the King had personally intervened, writing that '[d]uring the heate of these disputes, I have given to the Ministers his oppositte all countenance, and my beste assistance, to whom I offered, if they would by requeste implore his Ma[jes]ties mediation, to recommend it to yo[u]r L[ordshi]p to be presented to his hands'.³³ Winwood also lobbied against Vorstius to Count Maurice, Johan van Oldenbarnevelt and Cornelis van der Mijle, Oldenbarnevelt's son-in-law and one of the Curators at Leiden. Winwood had argued to his 'good acquaintance' van der Myle that 'this violent admission of Vorstius (...) could not but breede a greate confusion in the Countrey (...) and prayed him to advise, whether did most importe the good of these Provinces, to make Vorstius a Professor in Leyden, or to conserve the Provinces in union & concorde'.³⁴

29 Ibidem: Resolution of the Curators, 18/28 July 1611, 29.

30 'ende de betalinghe Christi voor onse sonden' and 'Arrianen of Ebioniten' (J. Triglandus, *Kerkelycke geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlijcke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver bestissinge* (Leyden 1650) 596).

31 Molhuysen, *Bronnen II*, 408: Letter from the States of Friesland to the Burgomaster and Vroedschap of Leiden, 14/24 July 1611, 22*-23*.

32 '(...) professionem Theologiae iam pridem a nobis destinatam procuratos' (Ibidem, 414: Letter from C. and B. to Vorstius, 17/27 August 1611, 27*).

33 The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from Winwood to Salisbury, 22 September/2 October 1611, f. 135v.

34 Ibidem: Letter from Winwood to Salisbury, 22 September/2 October 1611, f. 136.

Afb. 5 Sir Ralph Winwood (1564-1617), the English ambassador to the United Provinces during the Vorstius affair. Department of Special Collections, Memorial Library, University of Wisconsin-Madison.

Despite Winwood's offer to intercede with King James on behalf of Vorstius's opponents, it appears that the King's intervention was mostly brought about by the concerted actions of Lubbertus and Matthew Slade, an Englishman who had emigrated to the United Provinces and was the rector of the Latin school in Amsterdam. Slade was also Plancius' son-in-law, which means he must have been aware of the opposition to Vorstius from an early date. In late June Slade and Lubbertus began informing their correspondents in England of Vorstius's alleged heresies, and their efforts quickly bore fruit. By the beginning of July, Slade had passed along to Thomas Morton, the dean of Winchester, 'those passages in the Books of Vorstius about God that seemed most worthy of censure'.³⁵ Morton in turn

35 '(...) in Libris D. Vorsty de Deo ea loca quae Animad versione dignissima videbantur' (Tresoar Archief Leeuwarden (be-

had shown Vorstius's work to other important figures in the English Church including Isaac Casaubon, Thomas Holland, and William Langton. All of these influential men agreed that they 'detested' the book and promised to 'freely lend their aid to the Dutch churches against the dogma of Vorstius'.³⁶ John King, about to be consecrated Bishop of London, was also added to the ranks of Englishmen opposed to Vorstius's call soon thereafter.³⁷

As Slade pointed out to Lubbertus in a letter written at this time, Morton enjoyed a large amount of influence with both Bishop King and Archbishop Abbot. Slade decided to utilize Morton's influence to convince the Archbishop to openly oppose Vorstius so that 'he may explain the affair to the King (...) [and persuade him] to advise the States not to admit Vorstius'.³⁸ The attempt to gain the Archbishop's ear was successful, aided no doubt by the fact that Winwood had also been enlisted to send the Archbishop letters in support of Lubbertus and Slade.³⁹ By the beginning of August Slade could write that he had just sent Abbot some books by Vorstius and the censure of Heidelberg and Basil against him, adding that he had asked the Archbishop 'to show just how influential he is' with James by convincing the King to intervene.⁴⁰ Abbot did not take long to do so. In a letter to Lubbertus Abbot said that although he had at first decided to wait to send James information about Vorstius since 'the King was traveling far away' a second package from Lubbertus caused him to decide 'that it was not advisable to wait any longer: therefore I have sent out a messenger (...) who brings to His Majesty a letter that I hope provides a good description of the whole affair and also those particular books'.⁴¹ The reaction of James after receiving the letter is already known. The King did not become aware of Vorstius by chance, however. It was the end result of two months of intense activity by opponents of Vorstius in the United Provinces.

Historians and the Vorstius Affair

Why, however, did James respond so strongly against Vorstius's work? What caused him and many other members of the English government to exert so much energy over the course of the next few months to block Vorstius's appointment to Leiden? A good number of scholars have tackled these questions, with varying levels of accuracy and insight. Some of the published scholarship on the affair has contained significant factual errors. For example, H. R. Trevor-Roper mistakenly claimed that the Vorstius who was slated to succeed Arminius was the Dutchman, Everard van Voorst, rather than correctly identifying him as the German theologian Konrad von der Vorst.⁴² Louis Knafla argued that James opposed

low TA), Gabbema Codex (below GC), inv. nr. I 680: 680. Letter from Slade to (?), 1160). My dating of the letter to early July comes from a letter from Morton to Lubbertus dated 3/13 July, 1611, detailing the same information given in the above letter by Slade.

36 'Hi omnes adversus Vorstii dogmata operam suam Ecclesiis nostris libenter commodabunt' (Ibidem).

37 Ibidem, 305; Letter from Morton to Lubbertus, 23 June/3 July 1611, 611.

38 'Regi negotium exponat (...) ut Illustrissimos Ordines monere velic ne Vorstium admittant' (Ibidem, 731; Letter from Slade to Lubbertus, (1611), 1218).

39 Ibidem, 679; Letter from Winwood to Lubbertus, 19/29 August, (1611), 1160.

40 'Quantum autem valeat rogavi et obtestatus sum ut ostendat in hoc negotio' (British Library London (below BL), Additional (below Add.), inv. nr. 22961; Letter from Slade to Lubbertus, 1/11 August 1611, f. 184).

41 'den Coninck [was] verre wegghen op de rays' and 'dattet niet raetsaem was langer te vertoeven: derhalven heb ick een bode (...) wt-sant, enen brief aende Coni. Mai. [doen brengen] in de wellicke ick hem de geheele saeck int breet verclaerde, en[de] oock die boecken mede gegeven' (Molhuysen, Bronnen II, 419; Letter from George Abbot to Lubbertus, 10/20 September 1611, 29*, 30*).

42 H.R. Trevor-Roper, *Archbishop Laud, 1573-1645* (London 1940) 464.

Vorstius because 'he wrote that popes had the lawful power to excommunicate kings and that papal doctrines were agreeable to the Church of England', which the theologian actually never did, while completely ignoring the suspicions of Socinianism that actually caused the king's intervention.⁴³

Other treatments of the Vorstius affair have been much better. Articles such as the detailed nineteenth-century account of the matter by H.C. Rogge and one by A.W. Harrison in 1924, in which he argued that James intervened largely on religious grounds, have provided solid accounts of the affair.⁴⁴ Van Deursen, Jan den Tex, and C. van der Woude have also astutely discussed English participation in the Vorstius affair as part of larger books.⁴⁵ The work that has cast the longest shadow over scholarly discussion of the Vorstius affair, however, is Frederick Shriver's important 1970 article on the subject.⁴⁶

'Orthodoxy and Diplomacy' Revisited

In his article Shriver argued that the King reacted so vehemently against Vorstius primarily because the Jesuit polemicist Martinus Becanus had 'linked King James with the heresies of Conrad Vorstius before the eyes of Europe' in two tracts written during the Oath of Allegiance controversy and implied that the two men shared the same 'pernicious' and even 'atheistic' opinions.⁴⁷ According to Shriver, the Defender of the Faith thus saw his involvement in the Vorstius Affair as an opportunity to vindicate his orthodoxy by attacking the very heretic with whom he was accused of sharing heterodox theological positions.

Shriver's article on the whole is an excellent examination of James's participation in the Vorstius affair, and his explanation about why the King intervened has had a significant influence on subsequent discussions of the affair. To list just one example, G. J. Hoenderdaal, who had originally argued that James became involved in the Vorstius Affair mostly because of the seriousness with which the King took his role as Defender of the Faith, backed away from his earlier position after reading Shriver's article and accepted the contention that the King intervened because 'in 1610 James was charged by a Jesuit Becanus with the heresies of Vorstius'.⁴⁸ My own research, however, has led me to come to a different conclusion about why James became involved.

The first problem with Shriver's argument is that he never gives any evidence that contemporaries thought James opposed Vorstius because Becanus had negatively linked him to

43 L.A. Knafla, 'Britain's Solomon. King James and the law', D. Fischlin and M. Fortier (ed.), *Royal subjects. Essays on the writings of James VI and I* (Detroit 2002) 235-264, there 253.

44 H.C. Rogge, 'Beroep van Vorstius'; A.W. Harrison, 'Vorstius and James I. A theological interlude in diplomacy', *London quarterly review*, 142 (1924) 198-210. Another good treatment of the Vorstius affair can be found in: W. Nijenhuis, 'Saravia en het optreden van Jacobus I tegen de benoeming van Vorstius te Leiden', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 55 (1975) 171-191.

45 A.Th. van Deursen, *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)* (Amsterdam 1965) 54-59; Den Tex, *Oldenbarnevelt II*, 522-537 and C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus, leven en werken. In het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963) 198-238.

46 Shriver, 'Orthodoxy and diplomacy'.

47 Shriver, 'Orthodoxy and diplomacy', 454.

48 G.J. Hoenderdaal, 'The debate about Arminius outside the Netherlands' in: T. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes (ed.), *Leiden University in the seventeenth century* (Leiden 1975) 137-159, there 158-159. In the main text of this article, Hoenderdaal had argued that James reacted so strongly against Vorstius because he truly believed himself to be the defender of Christian orthodoxy, but in a footnote he wrote that he was made aware of Shriver's only after he had finished writing his article. After then briefly summarizing Shriver's thesis, Hoenderdaal concluded: 'It is understandable that the King wanted to clear himself from this accusation, and was therefore concerned with Vorstius's appointment at Leiden' (159).

the German theologian. In fact, Shriver does not even list anyone who mentioned that Becanus had grouped the two men together. Although I have found several sources that comment on Becanus's harsh critique of Vorstius, I have never seen any mention of Becanus using James's supposed affinity for Vorstius's theology as an opening with which to attack the King either. On the contrary, Winwood at least believed that further Jesuit attacks on Vorstius would only strengthen James's arguments against him. After mentioning Becanus's writings against Vorstius in a December 1611 letter to William Trumbull, the English resident at Brussels, Winwood made the following request:

If you have any good Acquaintance with any smart Jesuit who hath a quick and nimble Spirit, who would at your Instance (though you be not seen in it) bestow a few Lines agynst the Atheisms of thys Wretch (...) assure your self you shall do a Service well pleasing to his Majesty.⁴⁹

If James had truly been negatively paired together with Vorstius before all of Europe, it would seem quite odd that Winwood would be pushing for other, potentially equally embarrassing attacks by Jesuit writers who probably would continue to push Becanus's connection between the two men.

James was also not the only person to react strongly against Vorstius's perceived heresies. Winwood's statement in his first oration against Vorstius before the States General that 'the entire world judges this Man to be infected with various fantastic and even heretical opinions against the orthodox beliefs of our Religion' may have been hyperbole,⁵⁰ but a large cross-section of Christian Europe representing a wide variety of theological beliefs did attack Vorstius's writings as heterodox. Not surprisingly, strict Calvinists in the Netherlands and their supporters in England such as Archbishop Abbot argued that Vorstius was a heretic. But many others agreed as well. Lutheran theologians were quick to use Vorstius's theology as an opening with which to attack Calvinism,⁵¹ and Shriver is correct that Catholic polemicists such as Becanus did so as well. At the same time that Casaubon was expressing support for Arminius and his fellow Remonstrant Petrus Bertius and worrying about the King's vehement opposition to them, he was condemning what he viewed as Vorstius's heresies.⁵² Even some Dutch Arminians thought that Vorstius was a heretic. The Remonstrant Gerardus Vossius wrote in a letter to Hugo Grotius that he thought that many of the 'strange opinions' in *De Deo* were 'monstrous'.⁵³ Grotius himself argued that Vorstius's opponents should be 'free to refute him as long as and as much as they want. No one defends Vorstius except Vorstius'.⁵⁴

The strongest evidence against Shriver's argument, however, comes from the works of Becanus themselves. Shriver claimed that 'in the *Refutatio Apologiae*, Becanus cited Vorstius

49 R. Winwood, *Memorials of affairs of state in the reigns of Q. Elizabeth and K. James I. Collected (chiefly) from the original papers of the Right Honourable Sir Ralph Winwood III* (London 1725): Letter from Winwood to Trumbull, 12/22 December 1611, 310.

50 'dese Man / nae het oordeel vande gheheele werelt / wordt bevonden besmet te zijn met diversche fantastique ja heretique opinien / tegens het orthodoxe gheloove van onse Religie' (R. Winwood, *Oratie ghedaen door (...) Rodolphus Winwood Ridder, Ambassadeur van weghen syne Majesteydt van groot Britannien, etc. aende (...) Staten Generael (...), aengaende de beroepinghe Conradi Vorstij* (n.p. 1611) 2).

51 Van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*, 225.

52 I. Casaubon, *Ephemerides I* (Oxford 1850) 896.

53 'inauditas opiniones' and 'monstrosas' (P.C. Molhuysen (ed.), *Briefwisseling van Grotius I, 1597-17 Augustus 1618* ('s-Gravenhage 1928) 360: Letter from G. J. Vossius, 1/11 August 1614, 344).

54 '(...) refutent eum quamdiu et quantum libet. Nemo Vorstio defendet nisi Vorstius' (Ibidem, 294: Letter to I. Casaubonus, 13/23 October 1613, 269-270).

while attempting to demonstrate that the manner of the King's argument, that the Holy Spirit rather than Peter (and his successor, the pope) is the vicar of Christ, implied Macedonianism or Arianism'.⁵⁵ But the coupling of James and Vorstius that Shriver tried to get out of this selection is non-existent. Becanus actually cited Vorstius to support his own argument that his idea of what 'vicar' meant was accepted by Calvinists as well Catholics, if not by King James:

For when Calvin said that Christ is the Vicar of God the Father Calvinists interpret this about Christ in accordance with his humanity, not, however, in accordance with his divinity (...) [They do this] in order that they may not be compelled to concede that Christ in accordance with his divinity is less than the Father, which is the Arian heresy. They suppose, therefore, that the Vicar (properly speaking) is less than him whose Vicar he is. See the Calvinist Conrad Vorstius in his *Apology*.⁵⁶

Becanus was actually drawing a distinction between James and Vorstius in this passage, not making a positive connection.

Shriver argued that Becanus made an even more damaging connection between James and Vorstius in Becanus's *Examen Plagae Regiae*, when the Jesuit, 'linking the King to Vorstius and implying that their opinions were the same, claimed that Vorstius's teaching went beyond mere heresy, and was atheistic in its effect'.⁵⁷ An examination of the passage that Shriver is referring to here, however, again fails to show any association between James and Vorstius. In the pamphlet, which is a rejoinder to a book entitled *Plagae Regiae* by Conrad Graser, Becanus contended that Graser's orthodoxy should be suspected from the beginning because he was a Calvinist, and 'who (...) does not know how terrible, blasphemous, and unwholesome Calvinist doctrine is?'⁵⁸ Besides listing traditional Catholic critiques of Calvinistic doctrine, Becanus argued that Calvinists had recently fallen into even worse heresies, using the 'Atheisms' of Vorstius's book *De Deo* to prove his point. James is not mentioned in connection with Vorstius anywhere in this passage or even chapter.

The English King is discussed in the following chapter, but the claim that the Jesuit theologian made about the King there is even more damaging to Shriver's argument. It should be remembered that Becanus had earlier attempted to discredit Graser by pairing him with Vorstius, since they were both Calvinists. In this chapter, Becanus ridiculed both Graser's dedication of *Plagae Regiae* to James and his claim that the King was the defender of the true Catholic Faith.⁵⁹ According to Becanus this statement was ludicrous because James was far from sharing Graser's Calvinistic beliefs: 'That Calvinist calls that King defender and propagator of the Catholic faith. Certainly, the British King is not a Calvinist. On the contrary, he strikingly execrates Calvinists or Puritans (because they are the same) in his monitory preface to the Emperor, Kings, and Princes.'⁶⁰ Thus, not only did Becanus

⁵⁵ Shriver, 'Orthodoxy and diplomacy', 454.

⁵⁶ 'Nam quando Calvinus ait: Christum esse Vicarium Dei Patris: Calvinistae interpretantur hoc de Christo secundum humanitatem, non autem secundum divinitatem (...) ne cogantur concedere, Christum secundum divinitatem minorem esse Patre, quae est haeresis Ariana. Supponunt ergo Vicarium proprie loquendo, minorem esse eo, cuius est Vicarius. Vide Conradum Vorstium Calvinistam in sua Apologia' (M. Becanus, *Opera omnia* (Mainz 1649) 1014).

⁵⁷ Shriver, 'Orthodoxy and diplomacy', 454.

⁵⁸ 'Quis (...) nesciat, quam atrox, blasphema, & pestilens Calvinistarum doctrina sit?' (Becanus, *Opera omnia*, 1054).

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

fail to link James and Vorstius directly together in *Examen Plagae Regiae*, he argued that the King was not a Calvinist – the reason why he paired Graser and Vorstius together in the first place.

King James's motivations in the Vorstius Affair

If Shriver's thesis as to why James became involved in the Vorstius Affair is not supported by the evidence, then why did the English King intervene (afb. 6)? James's writings and actions show that a major reason why he reacted so vehemently against Vorstius was because he was truly shocked by what he perceived as the theologian's heterodoxy, and believed that it was his role as 'Defender of the Faith' to keep his heresies from the United Provinces. James claimed that this was the case repeatedly during his involvement in the matter. At the beginning of the King's Declaration against Vorstius he vowed that it was his 'zeale to the glory of God' that was his motive for intervening in Dutch affairs in order to secure 'the banishment of a wretched Heretique, or rather Atheist, out of their Dominions'.⁶¹ In a letter written to the States General during the affair, the King helpfully suggested that if Vorstius recanted, 'that perhaps may moove you to spare his person, and not cause him to be burned (which never any Heretique better deserved and wherein We shall leave him to your owne Christian wisdome)'.⁶² What burnable heresies did the King perceive in Vorstius? James listed his supposed questioning of God's infinity and omnipresence, his differentiation between God's Being and Will, and his support for the liberty of prophesying, which the King believed opened the way for all sorts heresies.⁶³

James's contemporaries do not appear to have doubted the veracity of the King's repeated assertions that he truly was horrified by the doctrines espoused by Vorstius. Abbot, for instance, described the King's reaction as being filled 'with a religious and pious zeal' after first learning of the theologian's doctrines.⁶⁴ Winwood emphasized the major role played by James's 'Zeal' as well.⁶⁵ Caron, too, was convinced that James's opposition to Vorstius was completely driven by religious zeal, adding that he had never before seen the King so displeased about anything.⁶⁶ Even Oldenbarnevelt, one of Vorstius's strongest supporters, does not appear to have questioned the fact that James truly found the theologian's teachings pernicious.⁶⁷

While not minimizing the religious zeal that drove James to oppose Vorstius, it should be noted that matters of state also played a role. The English and Dutch had been close allies in the struggle against the Spanish Habsburgs throughout the late sixteenth and early seventeenth centuries, and the financial power of the United Provinces continued to make the United Provinces a key ally during James's reign.⁶⁸ James feared that the religious and polit-

61 James I, Declaration, 2.

62 Ibidem, 20.

63 The NA, SPF, inv. nr. 84/68 includes a catalog of Vorstius' opinions that King James found objectionable on f. 121.

64 Molhuysen, Bronnen II, 419: Letter from Abbot to Lubbertus, 30 August/10 September 1611, 30*.

65 Winwood, Memorials III: Letter from Winwood to Trumbull, 12/22 December 1611, 310.

66 Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, 55.

67 A.J. Veenendaal (ed.) *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie II, 1602-1613* ('s-Gravenhage 1962) 392: Letter from Oldenbarnevelt to Caron, 23 September/3 October 1611, 492.

68 Indeed England and the United Provinces were even more closely entwined at this time than most allies throughout history have been. In return for English financial and military assistance during the Dutch Revolt against Spain, the Dutch government through the Treaty of Nonsuch of 1585 made the United Provinces a *de facto* protectorate of England. By the time of the Vorstius affair, it was obvious that the Dutch Republic was a completely independent country, but vestiges

Afb. 6 King James I (1566-1625). Memorial Library, University of Wisconsin-Madison.

ical divisions in the Dutch Republic, which had been exacerbated even further by the decision to appoint Vorstius to Leiden, would greatly weaken and potentially cripple the Dutch state. The King voiced his fears about the potentially detrimental effects that Vorstius might bring upon the Netherlands time and again in his writings about the affair. For example, the King stated that the affair 'may make a fearfull rent not onely in their Ecclesiasticall, but also in their politique State',⁶⁹ and in a letter he wrote to the States General on November 15, 1611, he argued that the conflict, if allowed to continue, 'of necessitie (...) must by little and little bring you to utter ruine'.⁷⁰

Van Deursen argues correctly that the 'ruine' James feared most was that the appointment of Vorsitus would ultimately return the United Provinces to Spanish subjugation. Vorstius's

of the old relationship still remained. This is shown by the large monetary debt that the Republic still owed England, the English control of the strategic 'cautionary towns' of Vlissingen and Brielle, and the continued presence of Winwood on the Dutch Raad van Staat. (J.C. Grayson, *From Protectorate to partnership. Anglo-Dutch relations, 1598-1625* (Unpublished D. Phil thesis, University of London; 1978) 8-9, 120; G.N. Clark, *The Colonial Conferences between England and the Netherlands in 1613 and 1615* (Lugduni Batavorum 1940) 1-3). The emphasis that England put on its relationship with the United Provinces during the Vorstius affair is highlighted by Van Deursen who points out that the English government believed that if the two countries remained allied they could together defeat any foe, but that if an enemy of England allied itself to the Dutch Republic, then England was in 'dread danger' (*levensgevaar*) (Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, 69).

⁶⁹ James I, *Declaration*, 6.

⁷⁰ *Ibidem*, 18.

doctrines strayed so far from Orthodox Christianity that if the States of Holland allowed them to be taught at Leiden University they must also give general religious toleration to other groups such as Catholics, whose teachings were after all not as heretical as Vorstius's were. Once complete religious freedom was granted to Catholics there was little, James feared, that would keep the United Provinces from making peace with and ultimately falling back under the subjugation of Spain.⁷¹

James did not just worry, however, about the United Provinces being weakened by Vorstius's supposed heresies. He was also quite afraid that they would spread across the English Channel and contaminate his kingdom as well. The King said as much in his *Declaration* when he listed 'the just reason Wee had to feare the like infection within Our owne Dominions' as one of his reasons for becoming involved in the matter.⁷² Elsewhere in the book he voiced a similar fear, stating that Vorstius's heresies 'might infect, not onely the bodie of their State, but all Christendome also; the danger whereof was so much greater to our Dominions then to many others, by how much the Provinces of the said States the nearer unto (...) Us in their situation'.⁷³

Historians such as Peter Lake and Kenneth Fincham have shown that James's ecclesiastical policy throughout his reign was to distinguish between religious radicals, who must be kept out of and isolated from the Church of England, and moderates, who should be incorporated into it.⁷⁴ Although this policy was normally applied to isolating radical English Catholics and Puritans while accommodating moderate ones, it also guided the King's actions in dealing with other religious extremists. James clearly believed that Vorstius's teachings were utterly heretical, and just like other radical creeds must be isolated at all costs so that they could not influence and tarnish the moderate, unified Church he was striving to build. Indeed, it is indeed quite likely that it was the events of the Vorstius affair and the resulting heightened sense of fear of heresy spreading to England that caused James to decide to burn Bartholomew Legate in early 1612 for heresy. The Venetian ambassador to England definitely made a connection between the two events, writing shortly before it happened that the 'King insists that the execution shall take place as soon as possible, for the position of this man is very similar to that of Vorstius'.⁷⁵

James feared that the risk of 'infection' posed by Vorstius to his kingdoms was even more acute given the fact that English and Scottish students visited and studied at Leiden University, the very institution to which Vorstius had been called. The King referenced this worry in a protestation to the States that he wrote in October 1611. Among reminders that religion was the chief reason for the close alliance between England and the Netherlands and other vague threats posed by the King, the only concrete warning he gave was that he would 'strictly (...) inhibite the youth of our Dominions from repairing to so infected a place, as to the Universitie of Leiden' if Vorstius was allowed to teach there.⁷⁶

71 Van Deursen, *Honni soit qui mal y pense?*, 56-58.

72 James I, *Declaration*, 46.

73 Ibidem, 7.

74 K. Fincham and P. Lake, 'The ecclesiastical policy of King James I', *The journal of British studies* 24 (1985) 169-207, there 171.

75 H.F. Brown (ed.), *Calendar of state papers and manuscripts relating, to English affairs, existing in the archives and collections of Venice, and in other libraries of northern Italy* XII (London 1905) 294.

76 James I, *Declaration*, 23.

Although Shriver is wrong that James intervened in the Vorstius affair because Becanus had negatively linked the King together with the German theologian, he is not incorrect in calling attention to the fact that the incident took place in the middle of the Oath of Allegiance controversy. This controversy began when James attempted to differentiate between moderate and radical English Catholics by asking them to swear an oath that rejected the Pope's power to depose the King and condemn all such doctrines as heretical. The unexpectedly strong reaction against the oath in Rome resulted in a 'great battle of print which penetrated every corner of Europe and produced scores of books and pamphlets on both sides'.⁷⁷ During the course of the controversy James and his allies argued the King's Christian orthodoxy against Catholic naysayers such as Cardinal Robert Bellarmine, Becanus, and Francisco Suarez. James certainly would have been aware of the effect that his intervention against a figure deemed heretical by Catholics and Protestants alike would have in showcasing his orthodoxy. The King never explicitly mentioned this potential advantage of intervening against Vorstius, but some of his actions during the course of the affair strongly suggest that he hoped to benefit from it. For example, the Venetian ambassador Foscari reported in March 1612 that the King had recently complained to him about being called a heretic by Cardinal Bellarmine, providing as evidence to the contrary his intervention against Vorstius, where 'he had defended (...) the faith that is called Roman quite as much as any other creed of Christians'.⁷⁸ The King's supporters in the controversy also used the Vorstius affair to their advantage. For instance, when arguing for the king's orthodoxy to Cardinal Perron, Casaubon used an extensive recounting of the king's actions against Vorstius to bolster his assertion.⁷⁹

James Intervenes Against Vorstius

As mentioned at the beginning of the article, the first step that James took to expel Vorstius from Leiden was to command Ambassador Winwood to appear before the States General and speak out against him there (afb. 7). Winwood naturally needed little urging to do so. He addressed the States General on 11/21 September, arguing that while the King had no desire 'to stick his nose into someone else's affairs' that he was 'completely confounded and perplexed (...) that the States of Holland have not prevented the Curators of their University at Leiden from choosing a certain person named *Conradus Vorstius* to be one the principal Professors there'.⁸⁰ Winwood ended the speech by arguing that the call of Vorstius threatened the alliance between the two countries: 'There is nothing that His Majesty desires more than to remain friends with your Provinces. (...) But he will not compromise his Religion for friendship: Plato is a friend, but the truth is an even greater friend.'⁸¹

Opponents of Vorstius's appointment in Holland and elsewhere in the United Provinces were naturally overjoyed by James's forceful entry into the debate about Vorstius. Festus Hommius, a strongly Contra-Remonstrant minister in Leiden, wrote to Lubbertus in mid-

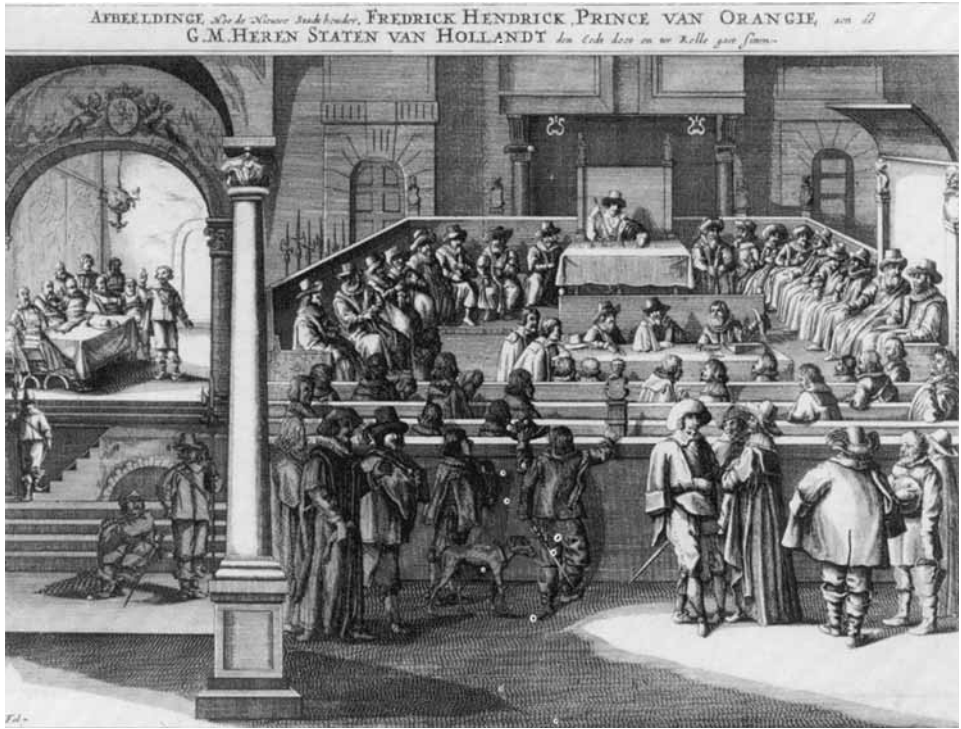
77 D.H. Willson, *King James VI and I* (London 1959) 228.

78 Brown, *State papers Venice XII*, 306.

79 I. Casaubon, *The answer of Master Isaac Casaubon to the epistle of the Most Reverend Cardinall Peron* (London 1612) 2-5.

80 'om synen neus te steken in de handling van een ander' and 'geheel ontsel ende perplex (...) dat mijn heeren van Holland gheen verbodt ghedaen hebben aene Curateurs van hunne Universiteyt tot Leyden / van te kiezen een zekere persoon ghenaemt *Conradus Vorstius*, om aldaer te wesen een vande principaelste Professoren' (Winwood, *Oratie*, 2-3).

81 'Daer en is niet het welcke sijne Majesteyt meer verlanght dan alle vrientschap te houden met uwe Provincien. (...) Maer hy is vriend tot aende Religie: *Amicus Plato, sed magis amica veritas*. Plato is vriendt / maer de waerheyt meer' (Ibidem, 4).

Afb. 7 A meeting of the States of Holland in 1625. Prentenkabinet, Leiden.

September that 'our matters seem through the grace of God to incline to a better state' mostly because of Winwood's recent oration against Vorstius before the States General.⁸² Sir John Throckmorton, the commander of the English garrison at Vlissingen, wrote from Zeeland that 'this is a laudable act of his Ma[jes]ty, and the Churches heare are much comfort thereby'.⁸³ As they would do with the Winwood's other orations against Vorstius, the theologian's opponents quickly translated the speech into Dutch and printed it.

Any hopes that James's intervention would quickly lead to Vorstius's expulsion by the States of Holland were speedily dashed, however. While polite, the States General's reply on 1/11 October did not bend to the King's demand that they expel Vorstius, stating that Winwood's speech had been 'amply debated' in the States of Holland, but that the States must find Vorstius guilty of heresy before they formally dismissed him. The letter went on to assert that the States of Holland 'doe assuredly beleieve, that if His Majesty of Great Britaine were well informed of the true circumstances of this businesse, and of their sincere intention therein, he would (...) conceive favourably of them, and their proceedings'.⁸⁴ This reply

⁸² 'Res nostra videntur per DEI gratiam inclinare ad statum meliorem' (BL, Add., inv. nr. 22961: Letter from Hommius to Lubbertus, 14/24 September 1611, f. 195).

⁸³ C.L. Kingsford and A.S. De l'Isle and Dudley (ed.), *Report on the manuscripts of Lord de l'Isle & Dudley preserved at Penhurst Place IV* (London 1963): Letter from Throckmorton to Lisle, 18/28 September 1611, 288.

⁸⁴ James I, *Declaration*, 14. This is a contemporary English translation of the French original, which can be found in the NA, SPF, 84/68. A Dutch summary is in the Nationaal Archief Den Haag (below NA), Collectie mr. dr. J. den Tex (below Den Tex), inv. nr. 17.

pleased no one on the English side. As Hommius wrote on 10/20 October 1611, 'the British Ambassador received a response from the States General, but he is clearly not satisfied with it'.⁸⁵ Winwood did remain optimistic that the Dutch would acquiesce to James's wishes, however, writing to a correspondent that he presumed that 'the States will so well understand what is for the Honor of their State, and the entertainment of Amity between his Majesty and them that (...) he shall be sent back, and not admitted to publick Profession'.⁸⁶

Winwood appears to have been wrong about the amount of support that the appointment of Vorstius had in certain circles, however. Indeed, leading members of the States of Holland including Oldenbarnevelt were confident that they could change the King's mind in the matter through careful diplomacy, choosing this tack rather than submitting and allowing a foreign ruler to dictate whom they chose to teach at Leiden. Although they proved to have little impact, Vorstius himself sent out letters to James, Abbot, and Casaubon in hopes of lessening their opposition against him. More effective measures to lessen the King's opposition were taken by Noël Caron, the ambassador of the United Provinces to England, although they would take a couple of months to bear any significant fruit.⁸⁷

Petrus Bertius and the Intensifying of the Affair

Indeed, any small progress that Caron might have been making with the King was greatly damaged when another individual affiliated with Leiden University, Petrus Bertius, sent Abbot copies of his book *Hymenaeus Desertor, De Apostasiae Sanctorum*, which the Archbishop promptly forwarded to James. In the book Bertius claimed both that the elect could lose their salvation and that this belief agreed with the teachings of the Church of England. These assertions infuriated the King and caused him to write a firmer letter yet to the States General on 6/16 October, declaring that to 'suffer [Vorstius] upon any defence or abnegation (...) still to teach amongst you is a thing so abominable, as Wee assure Our selves it will not once enter into any of your thoughts'.⁸⁸ At this time he also made clear his opposition to that 'emie of God Arminius' and his 'Atheistical' followers (especially Bertius) and ended by threatening that as 'Defender of the faith' he would not only 'depart and separate our selves from the union of such false and hereticall Churches, but also to exhort all other reformed Churches to joyne with Us in a Common Councell, how to extinguish, and remand to hell these abominable Heresies'.⁸⁹ James sent the missive to Winwood, along with a cover letter, instructing him to only renew his protestation to the States General and deliver his protestation to them if there was no sign that they were following his wishes.

Winwood, following the King's instructions, waited until 26 October/5 November before giving the States General the letter and adding a short speech of his own. This speech included the observation that the current Dutch position threatened to destroy the Anglo-Dutch alliance: 'Religion is the only sowder of this Amitie. (...) But if once your zeale [in religion] beginne to grow cold therein, his Majestie will then straightwayes imagine, that your friendship towards him and his subjects will likewise freeze by little and little.'⁹⁰

85 'Legatus Britannicus accepit responsum ab Ordin. Gen. sed quod ipsi plane non satisfaciat' (BL, Add., inv. nr. 22961: Letter from Hommius to Lubbertus, 30 September/10 October 1611, f. 201).

86 Winwood, *Memorials III*: Letter from Winwood to Trumbull, 9/19 October 1611, 296.

87 Veenendaal, *Oldenbarnevelt II*, 390: Letter from Caron to Oldenbarnevelt, 5/15 September 1611, 483-486.

88 James I, *Declaration*, 20.

89 *Ibidem*, 23.

90 *Ibidem*, 36.

Winwood's speech and the events of the fall emboldened Vorstius's opponents in Holland and the rest of the United Provinces. To list just one example, in mid-November Hommius exulted to Lubbertus: 'How gracious is our God, who sends such an illustrious Apology and public defense of our good cause from such a King to us.'⁹¹ This bolstering extended beyond words as well. Slade had written to Lubbertus in October that 'our magistrate [from Amsterdam] was very stimulated by the King's authority and indignity'.⁹² By 4/14 December 1611 Amsterdam was renewing its protests against Vorstius to the States General, this time using King James's opposition to support its argument.⁹³ The States of Zeeland used James in their revitalized attack on Vorstius's appointment too. In a 11/21 November letter to the States of Holland they argued that Holland must 'give His Royal Majesty complete contentment, especially considering His Majesty's aforementioned use of so many clear and well-grounded reasons, which concern not only the state of the land and the preservation of the same, but also the true Christian Religion, and his friendship and alliance'.⁹⁴ As Winwood recognized, he had:

[B]in seconded following this busines, from all the Provinces, except Utricht; whereof some have written seriously to the States of Holland (...); others have given charge to their deputies, residing in the Assembly of the States generall, by worde of mouth to treat w[i]th them, that his Ma[jes]tie in his demand for the renvoy of Vorstius, might have satisfauc[i]on.⁹⁵

Vorstius, on the other hand, understandably seems to have been demoralized by these developments. He was in a foreign country, had been blocked from the position that he had come there to fill, and now had one of the most important rulers in Europe attacking him. In a 'Dedication' to the States of Holland at the beginning of *Voorloper van een volcomene antwoord*, Vorstius acknowledges that his appointment to Leiden had 'greatly afflicted and affected (...) [your] minds, and without doubt afflicts and affects (...) [you] still today. And who would not be affected and appalled by so many horrible accusations?'⁹⁶

Attempts to Reach a Compromise

New information from England, however, served to revitalize Vorstius and his supporters and demoralize his opponents. Ten days after Winwood delivered his second speech in front of the States General, but before word of it had reached England, the Earl of Salisbury sent him a letter that endorsed his decision to delay, writing that 'His Majesty doth like it

91 'Quam benignus n. Deus est, qui tam illustrem bonae causae Apologiam et defensionem publicam a tanto Rege nobis mittat' (BL, Add., inv. nr. 22961: Letter from Hommius to Lubbertus, 1/11 November 1611, f. 209).

92 'Magistratus noster multum est excitatus Regis auctoritate et indignatione' (Ibidem: Letter from Slade to Lubbertus, 11/21 October 1611, f. 203).

93 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de vroedschap, inv. nr. 10, 84.

94 'Syne Koninghlycke Majesteyt volkomen cotentement geven, besonder naer dien Syne Majesteyt voorsz. zoo vele klare ende gefundeerde redenen gebruyckt, niet alleenlyck den staet van den Lande ende conervatie van deselve concernerende, maer de waere Christelycke Religie, ende syne vruntschap ende alliantie' (NA, Provinciale resoluties, 1532-1807, inv. nr. 86, 241).

95 The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from Winwood to Salisbury, 10/20 December 1611, f. 180.

96 '(...) grootelijckx uwer E[dele] M[ogende] ende uwe Hooch-Achtbare ghemoederen getreft ende ontoert, twijfele mede niet of de selve treffen ende ontoeren uwe E[dele] M[ogende] ende Hooch A[chtbare] noch teghenwoordich. Ende wie en soude oock niet door soo vele ende soo schrickelijcke beschuldigen beweecht ende ontsettet worden?' (C. Vorstius, *Voorloper van een volcomene antwoord, de welcke t'sijner tijt met Gods hulpe volghen sal. Tegen de verclaringhe D. Sibrandi Lubberti, mitsgaders de naerder waerschouwinge der predicanten tot Leeuwaarden, enz.* (Leiden 1611) [1]).

well that you suspend the Delivery of His Letter to the States'.⁹⁷ Ambassador Caron almost certainly helped bring about this decision. According to Foscarini, Caron was busy at this time both defending Vorstius before the King and promising James that 'his Masters desired to satisfy his Majesty' in this matter, easing the King's fears of Dutch recalcitrance.⁹⁸ As John More pointed out in a letter to Winwood, the fact that a Dutch loan payment to England was due in the late fall of 1611-and the desire not to jeopardize its delivery-was another factor.⁹⁹

As soon as James heard about the actions of his ambassador, he took steps to counteract them. On November 18/28, he commanded that Caron should be assured 'in the word and honor of a prince that his [James's] letters written to the state against Vorstius and to his Ambassador were not divulged by any devise, direction or assent of his'.¹⁰⁰ Winwood's renewed Protestation on December 9/19, in which he again argued that the Vorstius affair threatened to destroy Anglo-Dutch relations, appears to have done little to improve his standing at Court.¹⁰¹ In fact, the Ambassador would remain under a shadow for the next two months. On January 1/11, 1612, John More wrote Winwood to tell him that the King thought that 'the Protest was made at an unseasonable Time' and that Winwood 'had exceeded [his] Commission in protesting'.¹⁰² In the same letter More told Winwood that 'My Lord Lisle for his part complained, that you had in a manner proclaimed "Warr"' with the claim that the Anglo-Dutch alliance had been put into danger by Dutch actions. Slade might write encouragingly to Lubbertus that he should not doubt the 'constancy of the King and Archbishop' in mid-December,¹⁰³ but Winwood was nervously telling Salisbury that 'Vorstius's friends & favourers are confident for his abode; giving forth, that Monsieur Caron hath received, since the protestac[i]on, a gracious Audience from his Ma[jes]tie, wherein that cause, he did give him full satisfacc[i]on'.¹⁰⁴ By the beginning of 1612 Caron could write Oldenbarnevelt that he had 'soothed and moderated' the King's mind in regard to Vorstius.¹⁰⁵

James's feelings towards Vorstius do not appear to have been as moderated as Caron might have thought and Winwood feared, however. The King strongly denied that he had had second thoughts about his actions against the theologian and condemned the rumor spread by 'certain people more cunning than jealous (...) that We were become exceedingly cold in the businesse, nay that wee had quite given it over'.¹⁰⁶ The sources appear to bear out the King's claim. For example, after rebuking Winwood for going too far in his protestations, Salisbury told the ambassador that Caron was working hard at changing the King's mind about Vorstius, but 'all was spoken to a deaf Ear; for Almighty God doth know the Zeal which stirreth the King against that Man'.¹⁰⁷ Caron himself would later admit that 'the King

97 Winwood, *Memorials III*: Letter from Salisbury to Winwood, 5/15 November 1611, 301.

98 Brown, *State papers Venice XII*, 229.

99 Winwood, *Memorials III*: Letter from More to Winwood, 1/11 January 1612, 319.

100 The NA, *State Papers Domestic* (below SPD), inv. nr. 14/67: Letter from H. May to Earl of Salisbury, 18/28 November 1618, f. 45v.

101 Winwood, *Memorials III*: Letter from Winwood to Trumbull 12/22 December 1611, 310.

102 Ibidem: Letter from More to Winwood, 1/11 January 1612, 319.

103 'de Regis et Archiepiscopi constantia' (TA, GC, inv. nr. I 680: Letter Slade to Lubbertus, 12/22 December 1611, 1178).

104 The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from Winwood to Salisbury, 2/12 January 1612, f. 209v.

105 'gestilt ende gemodereert' (Veenendaal, Oldenbarnevelt II, 407: Letter from Caron to Oldenbarnevelt, 28 December 1611/7 January 1612, 510).

106 James I, *Declaration*, 26.

107 Winwood, *Memorials III*: Letter from Salisbury to Winwood, 29 December 1611/8 January 1612, 316.

is so constant in upholding his judgment, that if an Angel or even six Angels attempted to persuade him that Vorstius is orthodox, he does not doubt that he would call them Angels of darkness'.¹⁰⁸ James obviously thought that Winwood had presented his protestations to the States General too soon, but this did not mean that he had stopped opposing Vorstius's appointment to Leiden.

Salisbury, Abbot, and Caron worked to negotiate a compromise during this time, which would have Vorstius leave Leiden until his case was heard by a synod composed of the Reformed Churches of France, Switzerland, and Germany. The three even agreed that the Church of England should not participate in the meeting since it could be perceived as already being biased against Vorstius. But as Salisbury and Caron's differing accounts of the compromise – Caron's narrative to Oldenbarnevelt implied that Vorstius would be allowed to remain in the United Provinces, if not Leiden, while Salisbury's report to Winwood was adamant that Vorstius would have to leave the Republic – show how far the two sides still were apart on the matter.¹⁰⁹

His Majesties Declaration against Vorstius

As the negotiations continued, James was becoming increasingly frustrated at the amount of time that it was taking the States of Holland to act on the Vorstius affair. In early February, More wrote Winwood that the King was deciding what his response would be if they continued to ignore his wishes about Vorstius, and if he chose 'Revenge whether his Majesty would use the Pen or the Sword'.¹¹⁰ By the time that More wrote this letter, the King had decided upon the less violent of the two options. James, indeed, had threatened to publish his opposition to Vorstius from the very beginning of the affair, writing in his first letter to Winwood about the matter that if Vorstius continued to be supported after his intervention, 'that we will not faile to make known to the world publicly in print, how much we detest such abhominable heresies, and all Allowers, and Tollerators of them'.¹¹¹ On 29 January/8 February John Chamberlain wrote to Dudley Carleton to tell him that the King 'hath ben busie in writing somewhat in French against Vorstius'.¹¹² Winwood received a manuscript copy of *His Majesties declaration (...) in the cause of D. Conradus Vorstius (Declaration)* on 31 January/10 February and a few additions a couple of days later (afb. 8).¹¹³ Winwood was naturally overjoyed with the book, writing Salisbury 'that the treatise, so full of piety towards the church of God, and so full of faith full affeccc[i]on for the conservac[i]on of this state, wilbe most wellcome to th' Assembly of the States'.¹¹⁴ In fact, the Ambassador had already heard that Friesland, Gelderland, Zeeland, Overijssel, and Groningen had renewed their protest against Vorstius. The only group who

¹⁰⁸ 'Regem tam constanter tueri judicium suum, ut si Angelus imo sex Angeli conarentur illi persuadere Vorstium esse orthodoxum, non dubitaret Angelos tenebrarum illos appellare' (TA, GC, inv. nr. I 680, 703; Letter from Sladus to Lubbertus, 1/11 September 1612, 1188).

¹⁰⁹ Veenendaal, *Oldenbarnevelt II*, 407; Letter from Caron to Oldenbarnevelt, 28 December 1611/7 January 1612, 510–511; Winwood, *Memorials*: Letter from Salisbury to Winwood, 29 December 1611/8 January 1612, 317. The differing accounts of this negotiation by Jan den Tex and Shriver stems from the fact that the former relied on the Dutch account of the proceedings, and the latter on the English.

¹¹⁰ Winwood, *Memorials III*: Letter from More to Winwood, 25 January/4 February 1611, 332.

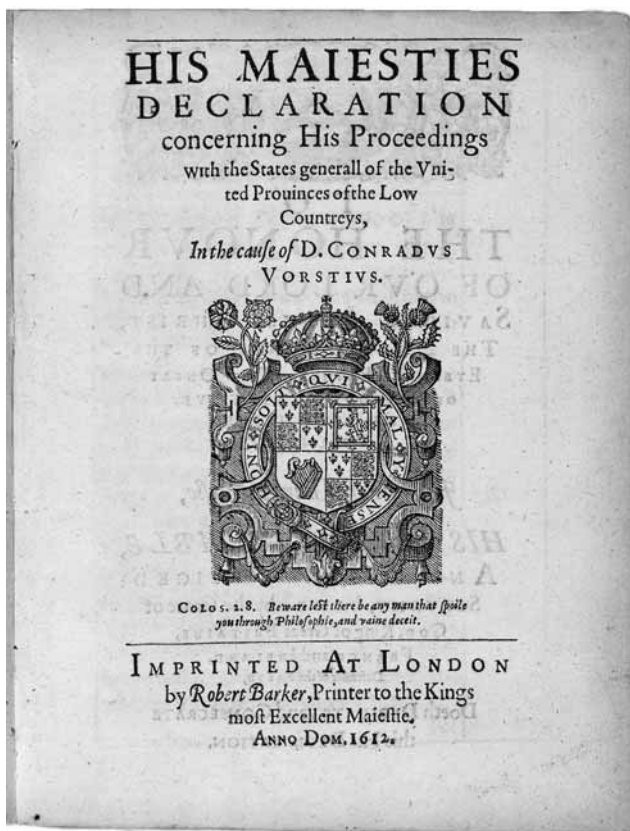
¹¹¹ The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from James I to Winwood, 31 August/10 September 1611, f. 119v.

¹¹² The NA, SPD, inv. nr. 14/67: Letter from Chamberlain to Carleton, 29 January/8 February 1612, f. 65.

¹¹³ The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from Winwood to Salisbury, 31 January/10 February 1612, f. 233v; Ibidem: Letter from Winwood to Salisbury, 5/15 February 1612, f. 236.

¹¹⁴ Ibidem: Letter from Winwood to Salisbury, 5/15 February 1612, f. 236.

Afb. 8 The title page of King James's book against Vorstius. The Huntington Library Collection.

would not welcome James's book were the deputies from Holland, but what else could be expected from those 'who are the professed Patrons of Vorstius'?¹¹⁵

Vorstius's Banishment to Gouda

By this time even the States of Holland were starting to feel their way towards some sort of settlement with James, however. It is true that on the 5/15 February the delegation from Holland to the States General bitinglly replied to the renewed calls there to follow James's wishes and banish Vorstius by questioning their opponents' motives, stating that they would like 'to know, whether this is directly against the same Vorstius or the late Arminius (...)'¹¹⁶ But by this time the States of Holland had had Vorstius leave Leiden and move to Den Haag, where he was to remain 'untill the States of Holland shall otherwise dispose of him'.¹¹⁷ When the States of Holland began meeting in late February, Vorstius was naturally a main topic of conversation. By mid-March Caron could write the States General that he had recently been able to assure James that while the States of Holland were still debating the matter he was

¹¹⁵ Ibidem: Letter from Winwood to Salisbury, 5/15 February 1612, f. 236v.

¹¹⁶ '... te weten, off die directelyck is tegen den selven Furstium ofte Arminium saliger' (NA, Den Tex, inv. nr. 18: Resolution of the States of Holland, 5/15 February 1612).

¹¹⁷ The NA, SPF, inv. nr. 84/68: Letter from Winwood to Salisbury, 31 January/10 February 1612, f. 233.

sure that in the end the King would be completely satisfied with their ultimate decision.¹¹⁸

A little over a month later on April 18/28 the States of Holland decreed that Vorstius must move to the city of Gouda and live there for the next year.¹¹⁹ Vorstius would remain under the protection of the States and Holland and the University and City of Leiden, continue to receive his professor's salary, and would be given the chance to respond to all the accusations made against him, but he would not be allowed to either reside in or teach at Leiden.¹²⁰ Winwood might have complained to an important member of the States General in early May that 'His Majesty's opinion was that [Vorstius] should be sent out of the land, and he will not be content with that resolution',¹²¹ but Caron predicted that the King would have a different reaction. He said that James was 'so tractable in all matters, that he always in the end (so I hope) will want to be satisfied with what has been done'.¹²²

The End of the Affair

Winwood's appraisal ended up being more correct than Caron's. The removal of Vorstius to Gouda did end the most vocal phase of the King's opposition to Vorstius, but as Van Deursen points, the fact that he was not completely repudiated and banished from the province continued to be a smoldering area of grievance that troubled James' relationship with Oldenbarnevelt and the States of Holland throughout the rest of the decade.¹²³ For instance, when he visited England as part of a trade delegation in 1613, Grotius was grilled several times about Vorstius and why the States of Holland did not take more forceful measures against him.¹²⁴ One of Dudley Carleton's first acts after becoming the new English ambassador to the United Provinces in 1616 was to complain to Oldenbarnevelt about Vorstius and the fact that he still resided in Holland.¹²⁵ In late 1618 Carleton even used the Vorstius affair as Exhibit A in his argument to Oldenbarnevelt's sons 'that for late years his majesty had no cause to satisfy himself in the carriage of affairs in this province of Holland'.¹²⁶ At the same time the Vorstius affair brought James and Maurice closer together. Maurice might have endorsed Vorstius's calling early on – an inconvenient truth that Oldenbarnevelt made sure to pass along to James – but Maurice retracted his support as soon as he learned of the English objections to Vorstius.¹²⁷ Maurice claimed that he only had earlier supported Vorstius because Uytenbogaert had spoken so highly of him.¹²⁸ The Contra-Remonstrants were quick to use Vorstius to further alienate King James from the Remonstrants and their supporters as well. As Grotius correctly contended to Isaac Casaubon in

118 BL, Add., inv. nr. 17677 H: Letter from Caron to States General, 9/19 March 1612, f. 28.

119 NA, Collectie Fagel, Supplement, 1524-1795, inv. nr. 724: Resolution of the States of Holland, 18/28 April 1612, 121.

120 Ibidem.

121 'sijne ma^e meijninge wezende, dat hij vuijten lande gesonden sal worden, aen de voirsz: resolutie [123] egeen contentement en zal hebben' (BL, Add., inv. nr. 17677 H: Letter from Joachimi to States General, 22 April/2 May 1612, f. 122v-123).

122 'soo tractabel in alle saecken, dat hij hem altijts in t eijnde (soo ick verhoope) zal willen laeten genoegen in t geene gedaen werdt' (Ibidem: Letter from Caron to States General, 10/20 May 1612, f. 141v).

123 Van Deursen, *Maurits*, 239.

124 See, for example, Universiteit van Amsterdam, Remonstrantse kerk, inv. nr. III C 4, f. 358; Molhuysen, *Briefwisseling I*: 294. Letter to Casaubon, 13/23 October 1613, 269.

125 D. Carleton, *Letters from and to Sir Dudley Carleton, Knt. during his embassy in Holland from January 1615/6 to December 1620* (London 1757): Letter from Carleton to Winwood, 11/21 April 1616, 13.

126 Ibidem: Letter from Carleton to Naunton, 16/26 December 1618, 320.

127 Van Deursen, *Maurits*, 239-240.

128 Brandt, *History of the Reformation*, 99.

late 1613, the Contra-Remonstrants 'mix together the Vorstius controversy with others about Predestination' in order to stir up hatred against the Remonstrants in England.¹²⁹ All in all, Oldenbarnevelt had good cause to complain in 1618 that 'I wish that Vorstius was hundreds of miles from here'.¹³⁰

Despite the fact that James wanted Vorstius to be far away from Holland, too, the theologian continued to reside in the province until after Oldenbarnevelt's fall from power. The decision to remove Vorstius to Gouda may have mollified the King to a certain degree and caused him to make his opposition to the German theologian less of a priority, but the affair did not truly end until 17/27 June 1619 when the States of Holland finally acquiesced to James's demands and banished Vorstius from their province.¹³¹

Conclusion

The decision in 1610 to have Conradus Vorstius succeed Jacobus Arminius as professor of theology at Leiden University further worsened the burgeoning religious disputes in Holland and the rest of the United Provinces. When both the Curators of the university and the States of Holland continued to support Vorstius despite the growing opposition against him, his opponents sought the aid of King James I of England against the appointment. These efforts had borne fruit by the end of August 1611 as King James reacted viscerally against writings of Vorstius that he had received and commanded his ambassador to the United Provinces to speak out strongly against the appointment before the States General.

But why did James react so strongly against Vorstius? Frederick Shriver has argued that he did so because the Jesuit Martinus Becanus had recently negatively linked him to Vorstius, and that James saw his opposition to Vorstius as his opportunity to prove that this accusation was false. The historical record fails to support Shriver's argument, however. It instead shows that James reacted the way he did for a combination of religious and political reasons. The King truly was shocked by the heresies he perceived in Vorstius's writings. He also worried, however, that Vorstius's calling would exacerbate the religious and political divisions already troubling the United Provinces and could even lead to the Republic falling once again under the subjugation of Spain. James feared, too, that Vorstius's heresies would spread to his domains, in the process introducing into the English Church the radicalism that he had worked so hard to exclude from it. The fact that the King's strident opposition to Vorstius would highlight his Christian orthodoxy at a time when it was being questioned during the Oath of Allegiance controversy naturally provided an added incentive for acting as well.

Vorstius's opponents in Holland and the rest of the United Provinces welcomed the support of such a powerful new ally and used the King's opposition to bolster their arguments against the German theologian. But the majority of the States of Holland refused at first to abandon Vorstius and his appointment to Leiden, and instead attempted to lessen the King's opposition to Vorstius through careful diplomacy. This stalemate continued

129 'Vorstianam controversiam cum altera de Praedestinatione commiserent' (Molhuysen, *Briefwisseling I*: 294. Letter to Casaubon, 13/23 October 1613, 269).

130 'ick wensche Vorstium over veel hondert mijlen van hier' (Veenendaal, *Oldenbarnevelt II*, 357; Letter from Oldenbarnevelt to Caron, 19/29 January 1618, 374. Quoted by van Deursen in *Maurits van Nassau*, 239).

131 *The judgement of the Synode holden at Dort, concerning the five articles. As also their sentence touching Conradus Vorstius* (London 1619) 81.

throughout the fall and into the winter of 1611-1612, with James becoming increasingly frustrated at the amount of time it was taking for the States of Holland to comply with his demands. He finally decided to follow through with his earlier threat to publish a book detailing how much he detested Vorstius's 'abominable heresies' and all who tolerated them. The first manuscript copies of the book had arrived in the United Provinces by early February.

By this time the States of Holland were ready to try to come to some sort of compromise with James about Vorstius. In April they decreed that Vorstius must move from Leiden to Gouda, and that he would not be allowed to teach or even reside in Leiden until he had cleared his name against all the accusations made against him. The States hoped that this would be enough to satisfy the English King, but it was not. James wanted Vorstius banished from the United Provinces and would not settle for anything less. Although Vorstius never would teach at Leiden, his continued presence in Holland would negatively affect the King's relationship with the States of Holland throughout the rest of the turbulent decade of the 1610s.

Hollands Spoor

In *Hollands Spoor* wordt een tentoonstelling, museum of monument uit Holland onder de aandacht gebracht. Ilona van Tuinen bespreekt deze keer een tentoonstelling in het Stedelijk Museum Alkmaar:

Macht en Mystiek – Egmond in de Middeleeuwen

In het Stedelijk Museum Alkmaar is van 10 oktober 2008 tot 6 april 2009 de tentoonstelling 'Macht en Mystiek – Egmond in de Middeleeuwen' te zien. Centraal staan de oude abdij en het slot van Egmond, onlosmakelijk met elkaar verbonden in een geschiedenis vol culturele en religieuze rijkdom, macht, intrige en uiteindelijk een gezamenlijke ondergang in 1573. Na deze noodlottige gebeurtenis was de legende van Egmond alles behalve vernietigd en bleven de ruïnes aan het glorieuze verleden herinneren. Zowel buitenlandse grootheden zoals Goethe en Beethoven, als Hollandse kunstenaars lieten zich in de er op volgende eeuwen inspireren door deze bijzondere plaats en door de afstammelingen van het geslacht van Egmond. In de jaren 1930 werd besloten om de abdij te herbouwen, waardoor deze nu weer in gebruik is. Ook werden de grachten van het oude slot uitgegraven, wat een schat aan informatie heeft opgeleverd. De laatste twintig jaar is er veel diepgravend onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de abdij en het slot en dat wordt nu voor het eerst samenhangend gepresenteerd.

Met behulp van schilderijen, tekeningen, prenten, foto's, archeologische vondsten, handschriften en abdischatten staat de tentoonstelling stil bij vier periodes: de oorsprong van de abdij en het slot; de glorie-tijd; de ondergang; en tenslotte de beeldvorming na 1573. In een epiloog wordt de aandacht gevestigd op de huidige abdij. Het Stedelijk Museum Alkmaar is een prachtige locatie voor deze tentoonstelling. Niet alleen kan het museum putten uit de eigen verzameling en uit nabijgelegen collecties zoals het Provinciaal Depot in Wormer en het Regionaal Archief in Alkmaar, maar het bezoek is ook goed te combineren met een kijkje in het nabij gelegen Egmond.

Het begin van de abdij: Sint Adalbertus

De meeste strandbezoekers in Egmond aan Zee zullen zich niet bewust zijn van het feit dat amper een kilometer landinwaarts, in het huidige Egmond aan den Hoef, ooit een magnifiek slot stond. Noch zal het iedereen bekend zijn dat de oorspronkelijke Sint-Adelbertsabdij in Egmond-Binnen ooit het belangrijkste spirituele en intellectuele centrum was in het graafschap Holland en internationale faam genoot (afb. 1).

Volgens de legende begon het allemaal met de Engelse missionaris Adalbertus uit Sussex. Hij werd in 726 door zijn landgenoot Willibrordus, die het tot aartsbisschop van Utrecht had geschopt, naar het Kennemerland gestuurd om er het christendom te preken. De zachtaardige Adalbertus was al snel geliefd bij de lokale bevolking en zijn levensstijl werd een voorbeeld voor velen. Vlakbij het

huidige Egmond-Binnen liet de missionaris een houten kerkje bouwen, waar hij na zijn dood in 740 in werd begraven. Toen aan het begin van de 10de eeuw de eerste graaf van Holland, Dirk I, een nieuw abdijgebouw liet bouwen, besloot hij de overblijfselen van Adalbertus er in te huisvesten. De legende wil, dat er op de plek van het lege graf een bron met geneeskrachtig water ontstond. Deze Adalbertusput bestaat nog steeds en kan worden bezichtigd. Bovendien wordt de put elk jaar op de zondag rond 25 juni, de Hemelvaart van Adalbertus, vereerd door middel van een processie vanuit de herbouwde abdij naar de put.

De abdij als intellectueel en spiritueel centrum van Holland

Rond 1300 ving er een bloeiperiode aan voor de abdij. Vooral de omvangrijke bibliotheek met kost-

Afb. 1 Nicolaes Jacobsz. van der Heck, *Gezicht op de abdij van Egmond*, circa 1648, Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

bare boekwerken en het schrijfatelier (scriptorium) waren van hoogstaande kwaliteit. Hier schreven monniken oorkonden voor de graven van Holland en kopieerden ze belangrijke manuscripten. De rol van de graven van Holland in de totstandkoming van de collectie is van onschatbare waarde geweest. Zo had Dirk II aan het einde van de 10de eeuw een 9de-eeuws Evangelarium met gouden band en edelstenen aan de abdij geschonken, waarschijnlijk bij de inwijding van de door hem in steen herbouwde kloosterkerk (afb. 2). Dit schitterende boek bevindt zich nu in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en zal de laatste drie maanden op de tentoonstelling te bewonderen zijn. Ook Egbert, zoon van Dirk II, doneerde als aartsbisschop van Trier vele relikwieën en een twintigtal boeken aan de bibliotheek. Misschien wel Egberts belangrijkste bijdrage aan de collectie van de abdij was de opdracht die hij een van de monniken gaf om de biografie van Adalbertus te schrijven. Een reproductie van deze ‘Vita Sancti Adalberti’ wordt voor de tentoonstelling door het Regionaal Archief Alkmaar in bruikleen gegeven.

Vanwege de legendarische geneeskraft van de Adalbertusput was de abdij evenzeer een belangrijk centrum van ziekenzorg. De bestrijding van waanzin was een bekend specialisme, dat nog altijd voortleeft in de omgeving van Egmond. Abt Wouter (abt van 1130-1160) liet een ziekenhuis naast de abdij bouwen, waar gespecialiseerde medici en apothekers werkten. In de 14de eeuw is dit ziekenhuis naar Alkmaar verplaatst.

De abdij is zeer belangrijk geweest voor de graven van Holland. Hoewel ze er nooit woonden, lie-

ten de graven zich tot de dood van Dirk VII in 1203 in de abdij begraven.

Het slot: ‘de schoonste burcht van Holland’

Wegens de enorme uitbreiding van het grondgebied van de abdij, droeg abt Wouter in 1150 het beheer over aan een rentmeester, de rijke boer Berwout (overleden in 1155). Met hem is waarschijnlijk het geslacht van de heren van Egmond begonnen. De hoeve van deze rentmeester, ten noorden van de abdij, werd in de er op volgende jaren versterkt tot een ronde burcht en in 1170 door Berwouts zoon Dodo van Egmond tot een kasteel uitgebreid. De heren van Egmond streden voortdurend om macht en onafhankelijkheid, wat leidde tot een gespannen verhouding met de abdij. Aanvankelijk was de positie van de abdij sterker, maar geleidelijk werd hun rentmeester machtiger dan zichzelf. Onder andere door huwelijken kregen de heren van Egmond ook buiten Holland invloed, waaronder in Gelderland. Keizer Maximiliaan benoemde Jan III, ook wel ‘Manke Jan’ genoemd (1438/41-1516), stadhouder van Holland, tot eerste graaf van Egmond en Ridder van het Gulden Vlies. Ten tijde van Manke Jan werd het slot ‘de schoonste burcht van Holland’ genoemd. Uit de opgravingen in de jaren dertig van de vorige eeuw is gebleken dat het slot in die periode een uitgebreid complex was met een brede ringgracht, ophaalbruggen, een poortgebouw, vierkante en ronde torens, en een grote feestzaal.

Lamoraal, de vierde graaf van Egmond (1522-1568), is vanwege zijn tragische dood misschien wel de beroemdste van de Egmond dynastie. Geboren in Henegouwen en vanaf 1559 stadhouder

Afb. 2 Evangelium van Egmond, 9de eeuw, Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Afb. 3 Frans Hogenberg, Het schavot na de onthoofding van Egmond en Horne, 1568, ets op papier, 21x28 cm, inv.nr. RP-P-OB-78.463, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

van Vlaanderen, kwam hij vrijwel nooit op het slot en leefde hij voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden. Als katholiek zwoer hij trouw aan de Spaanse koning Filips II en trad hij meerdere malen op als bemiddelaar tussen hem en de Raad van State. Toen Filips II kort na de Beeldenstorm van 1566 de hertog van Alva naar Brussel stuurde, liet de hertog Lamoraal, ondanks zijn afkeuring van de Beeldenstorm en trouw aan de Spaanse koning, in 1567 gevangen nemen. Op 5 juni 1568 werd Lamoraal op de Grote Markt in Brussel onthoofd (afb. 3).

Verwoesting van abdij en slot

Lamoraal stierf aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog en heeft de daadwerkelijke opstand tegen de Spanjaarden onder leiding van zijn vriend Willem van Oranje nooit meegemaakt. Noch heeft hij geweten dat de geuzen, aangevoerd door Willem van Oranjes trouwe aanhanger Diederik van Sonoy, in 1573 het slot van zijn voorouders en de abdij in brand staken en vernietigden. Vanwege de strategische ligging van beide gebouwen was dit noodzakelijk om te voorkomen dat ze in handen zouden vallen van de Spanjaarden. Of Willem van Oranje overigens afwist van de op handen zijnde verwoesting van het slot en de abdij is niet bekend. In zijn *Salvus Conductus* gedateerd 28 oktober 1572 zweert Van Oranje namelijk de abdij te beschermen. Dit document, afkomstig uit het Bisschoppelijk Archief in Haarlem, is op de tentoonstelling te zien.

De tentoonstelling: regionaal en nationaal

De aanvangsdatum van de tentoonstelling is niet geheel toevallig gekozen. De opening op 9 oktober 2008 valt samen met de eerste uitzending van de achtdelige serie *Verleden van Nederland* (NPS en VPRO) en met de start van de Week van de Geschiedenis, dit jaar met als thema 'Verhalen van Nederland'. Op de tentoonstelling zijn ook fragmenten van *Verleden van Nederland* te zien waarin verwante thema's, zoals de beeldenstorm, worden uitgelegd. De geschiedenis van Egmond wordt op deze manier niet alleen in een regionale, maar ook in een nationale context gepresenteerd. Bovendien sluit de inhoud van de tentoonstelling aan op een aantal vensters van de nieuwe canon van het geschiedenisonderwijs en is daarom zeer geschikt voor groepen van basis- en middelbare scholen. Voor deze educatieve doeleinden biedt het museum een speciaal schoolprogramma voor kinde-

ren aan. Voor volwassenen zijn er ook allerlei extra mogelijkheden. Zo is er bijvoorbeeld een lezingenreeks in het museum en worden er (archeologische) excursies naar het kasteel georganiseerd. Met de gedrukte fietsroute kunnen de geïnteresseerden met de opgedane kennis via satelliettentoonstellingen in het Regionaal Archief te Alkmaar, het Museum van Egmond en Museum Abdij van Egmond naar de abdij en de restanten van het slot.

Macht en mystiek tentoongesteld

Bij binnenkomst van de tentoonstelling bevindt de bezoeker zich meteen in het Egmondse landschap. De twee reproducties van kaarten in bruikleen van het Regionaal Archief te Alkmaar en het 'Gezicht op Egmond aan Zee' van de Alkmaarse schilder Nicolaes van der Heck (1575-1652) bieden de nodige oriëntatie. Dan wordt stilgestaan bij de verwoesting van 1573, en bij het tragische lot van Lamoraal van Egmond. Vervolgens is de tentoonstellingsruimte in twee domeinen verdeeld, die van de abdij en die van het slot.

In het domein van de abdij – en dus van de mystiek van Egmond – wordt de aandacht gericht op de abdijschiedenis, de ziekenzorg, het abdijsleven en de liturgie, de bibliotheek, Adalbertus en de graven van Holland. In de zogenaamde schatkamer kunnen de meest kostbare werken uit de tentoonstelling worden aanschouwd. Hier bevindt zich het eerder genoemde Evangelarium uit de Koninklijke Bibliotheek en ook een gouden 16de-eeuws abtkruis uit de abdij in Egmond. Een ander hoogtepunt is de reliekhouders waarin de botten van Adalbertus naar de nieuwe abdij werden overgedragen. Deze beschilderde, eikenhouten arm is door Museum Catharijneconvent in Utrecht in bruikleen gegeven (afb. 4).

In het domein van het slot – en dus van de macht van Egmond – kan de bezoeker zich verdiepen in de kasteelarchitectuur, de ridderscultuur, het kasteelleven en de levens van de graven van Egmond. Hiervoor is een groot aantal bouwfragmenten en wapens en het nodige keukengerei van het voormalige slot uit het Provinciaal Depot in Wormer gekomen. Uit het Regionaal Archief te Alkmaar komen twee brieven van Diederik van Sonoy, gedateerd 1 april en 13 mei 1573. In deze documenten geeft Van Sonoy de opdracht om voorwerpen uit de abdij te halen ten behoeve van de stad Alkmaar, en om de opbrengsten van het lood en koper uit het klooster te gebruiken voor ammunisie.

Afb. 4 Reliekhouder voor de botten van St. Adalbertus, Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Beeldvorming na 1573

De ruïnes van de abdij en vooral van het eens zo machtige slot van Egmond hadden in de 17de en 18de eeuw een enorme aantrekkingskracht op kunstenaars. Sommige schilders, waaronder Jacob van Ruisdael (1628-1682) en Cornelis Pronk (1691-1759) maakten nagenoeg natuurgetrouwe tekeningen van de restanten. Gerrit Berckheyde (1638-1698) gaf de overblijfselen van de voorpoort van het slot een prominente plek in een schilderij dat op de tentoonstelling te zien is. Andere schilders, waaronder de Alkmaarse Anthony Jansz. van der Croos (1606/07-1664) en Nicolaas Jacobsz. van der Heck (1578-1652), creëerden fantasiestukken van de abdij en het slot in al hun glorie. Enkele indrukwekkende werken van deze schilders zijn ook op de tentoonstelling te zien (afb. 1, 5 en 6).

De legende van Egmond vond ook haar weerslag in andere kunstvormen. Tussen 1775 en 1788 schreef Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) zijn treurspel 'Egmont' waarin Lamoraal van Egmond als strijder tegen de onderdrukking wordt neergezet. In opdracht van het Weense Burgtheater componeerde Ludwig van Beethoven (1770-1827), een groot bewonderaar van Goethe, in 1809

Afb. 5 Anthony Jansz. van der Croos, *Gezicht op het kasteel van Egmond*, circa 1650, olieverf op paneel, 46 x 63,4 cm, inv.nr. 20876, Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

Afb. 6 Nicolaes Jacobsz. van der Heck, *Het Kasteel van Egmond*, circa 1648, olie op doek, 47.5 x 86.5 cm, Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

een ouverture en toneelmuziek voor het stuk. De 'Egmont Ouverture' wordt nog regelmatig opgevoerd. Ook aan het toneelstuk en de ouverture zal de tentoonstelling aandacht besteden.

'Macht en Mystiek - Egmond in de Middeleeuwen' is een unieke tentoonstelling waar jong en oud, leken en kenners zich zowel in de glorieuze tijden van Egmond kunnen wanen, als zich kunnen verwonderen over de aantrekkingskracht die de abdij en het slot lang na hun ondergang hebben gehad – en nog steeds hebben.

Macht en Mystiek – Egmond in de Middeleeuwen

10 oktober 2008 t/m 6 april 2009

Tentoonstelling in het Stedelijk Museum Alkmaar

Canadaplein 1

1811 KE Alkmaar

Tel: 072-5489789

www.stedelijkmuseumalkmaar.nl

di t/m zo: 10.00-17.00 uur

Volwassenen € 6,00

65+ € 3,00

CJP/Kortingen € 3,00

Tot en met 18 jaar gratis

Museumkaart gratis

De Archievenman

De archievenman bazelt

Dit is de laatste bijdrage van de archievenman

De tijd dat archieven werden gerund door licht argwanende mannen of (bij uitzondering) vrouwen in een blauwe overjas die met enig vertoon een archiefstuk onder het stof vandaan plukten ligt ver achter ons. Archiefinstellingen hebben zich, zeker in de grotere gemeenten, ontwikkeld tot historische instituten met een brede doelstelling. Naast de beschikbaarstelling en ontsluiting van archieven behoort de digitalisering van bronnen, het ontwikkelen van een beeldbank en de presentatie van historische ‘schatten’ in toenemende mate tot de kerntaken van de Nederlandse archiefinstellingen, zo is ook gebleken uit de reportages van de archievenman de afgelopen jaren. En in een tijd waarin ons ‘erfgoed’ zich mag verheugen in de belangstelling van overheid én samenleving krijgen archiefinstellingen ook financieel de kans om met de tijd mee te gaan.

De meest sprekende voorbeelden van deze ontwikkeling zijn te vinden in Holland, in Den Haag en Amsterdam. In de hofstad hebben de naast elkaar gelegen Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief en de Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie veel te bieden, met de door de Koninklijke Bibliotheek beheerde digitale historische collectie Het Geheue-

Afb. 1 Het oude hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat waar sinds vorig jaar het Stadsarchief is gehuisvest. Foto: Dorian Kransberg. Stadsarchief Amsterdam.

Afb. 1 De voormalige safedeposit van de ABN-AMRO bank is nu ingericht als schatkamer van het Stadsarchief. Foto: Ton van Rijn. Stadsarchief Amsterdam.

gen van Nederland als hét paradepaardje. In Amsterdam zet het Stadsarchief, voorheen het gemeentearchief, de toon, zeker na de verhuizing in 2007 naar het gebouw De Bazel in het centrum van de stad. Het gemeentearchief was op de oude locatie aan de Amstel, een wirwar van gebouwen op een terrein bij het voormalige raadhuis van Nieuwer-Amstel, uit zijn voegen gebarsten; maar liefst 35 kilometer archiefmateriaal werd verhuisd naar het voormalige hoofdkantoor van ABN-AMRO aan de Vijzelstraat. Dit bankgebouw, dat de naam van zijn architect (K.P.C. de Bazel, 1869-1923) draagt, straalt van buiten nog steeds de degelijkheid en betrouwbaarheid van een bankgebouw uit, maar is van binnen ingrijpend verbouwd. De indrukwekkende, wit gepleisterde centrale hal is groots en uitnodigend en herbergt een stadsboekwinkel, café en het informatiecentrum. Dit is de plek waar genealogisch onderzoek kan worden verricht, een deel van de bibliotheekcollectie in open opstelling geraadpleegd kan worden en de zoektocht in de archieven kan beginnen op een van de vele computers. Onder de hal bevinden zich de bankkluisen die een nieuwe bestemming hebben gekregen: er zijn nu een filmzaal en een schatkamer gevestigd waar topstukken uit de collectie tentoongesteld worden.

Minpunten zijn er ook: de studiezaal waar de opgevraagde archiefstukken geraadpleegd kunnen worden is klein, vele malen kleiner dan de oude studiezaal in het archief aan de Amstel. Hier wrekt zich de eerder geschetste ontwikkeling van archiefinstellingen in de richting van op het brede publiek gerichte 'erfgoedcentra': de faciliteiten voor de onderzoekers en andere archieftijgers moeten het afleggen tegen de nieuwe speerpunten van het archiefwezen. Volgens de filosofie van het stadsarchief is een studiezaal echter iets uit de twintig-

ste eeuw: digitalisering van de archieven maakt raadpleging van de originelen overbodig. En met die digitalisering houdt het stadsarchief zich druk bezig. Op zich valt deze ontwikkeling van harte toe te juichen: het maakt het raadplegen van archieven eenvoudig en stelt het, gezien de vergankelijkheid van veel archiefstukken, voor toekomstige generaties zeker. Het opvragen van scans is echter duur, zeker als je eens goed in de bronnen wil duiken. Bovendien kan natuurlijk niets op tegen de historische sensatie van het raadplegen van origineel bronnenmateriaal. Dat wordt dan dringen in de studiezaal.

Andere minpunten zijn van een andere orde: zo kun je in de omgeving van De Bazel lastig je fiets kwijt en lijkt bij de inrichting van het informatiecentrum de esthetiek soms voorrang gekregen te hebben boven de functionaliteit. Maar genoeg gezeurd, tijd voor een lofzang op de website van het stadsarchief (tip: u komt er snel via gaa.nl). Met behulp van een zeer gebruiksvriendelijke zoekmachine kunnen alle inventarissen doorzocht worden. Zo levert de zoekterm 'Bazel' elf 'hits' op én de wijsheid dat de eerder genoemde architect Karel de Bazel lid was van de Theosofische Vereniging. Ook de beeldbank verdient alle lof: een schat aan collecties, van de foto's van Jacob Olie tot de recente beelden van de Zuidas van Doriann Kransberg. De moeite van het raadplegen waard zijn ook de presentaties op de website. Hier vindt u onder meer in digitale vorm een deel van de Amsterdamse schatten van het Stadsarchief in beeld en tekst. Een mooi voorbeeld is een tekening van Jan Gerritsz. van Bronckhorst (ca. 1648) waarop koning Maximiliaan van Oostenrijk staat afgebeeld die Amsterdam de kroon op het stadswapen schenkt, maar er wordt ook naar meer recente gebeurtenissen verwezen, zoals de inhuldigingsrellen in 1980. Afgebeeld staat een brief waarin burgemeester Wim Polak door een gezagsgetrouwe medeburger een aantal tips aan de hand wordt gedaan om de relschoppers het leven zuur te maken: het waterkanon zou bijvoorbeeld ook gebruikt kunnen worden om 'varkensgier' over de roerige menigte te spuiten.

Toch nog één kritische noot: de zeer verouderde en gebruiksonvriendelijke online bibliotheekcatalogus is aan vervanging én uitbreiding toe. Terwijl de digitalisering van de archieven een grote vlucht heeft genomen, is de bibliotheekcollectie nog steeds deels via een ouderwetse kaartenbak ontsloten.

Bereikbaarheid	● ● ● ● ○
Website	● ● ● ● ●
Faciliteiten	● ● ● ○ ○
Service	● ● ● ● ○
Bijzonderheden	Het archief is vanaf het Centraal Station te bereiken met tramlijn 16, 24, en 25, halte Keizersgracht.

Adresgegevens

Stadsarchief Amsterdam

Vijzelstraat 32

1017 HL Amsterdam

Tel. 020-2511511

E-mail: informatie@stadsarchief.amsterdam.nl

Openingstijden

Geopend op dinsdag t/m zaterdag van 10.00-17.00 en op zondag van 11.00-17.00. Let op: op zondag is de studiezaal gesloten en kunnen geen originele stukken opgevraagd worden.

Website

stadsarchief.amsterdam.nl (www.gaa.nl)

BOEKBESPREKINGEN

Marca Bultink e.a. (red.), *Blauwe ader van de Bollenstreek. 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst* (Leiden: Primavera pers, 2007, 160 blz., geïll., ISBN 978-5997-047-2, prijs € 19,50).

Dit zeer aantrekkelijke boekwerk beschrijft een opmerkelijk stukje Noord- en Zuid-Hollandse geschiedenis, namelijk dat van de Haarlemmertrekvaart, ofwel Leidsevaart. Opmerkelijk omdat de

trekvaart er vandaag de dag er nog precies zo bijligt zoals hij 350 jaar geleden is gegraven. Bij de stadsbesturen van Haarlem en Leiden leefde, halverwege de 17de eeuw, de wens een waterweg aan te leggen die de beide steden met elkaar moest verbinden. Met trekschuiten, die meerdere keren

op een dag en zelfs 's nachts vertrokken, ontstond zo een regelmatige verbinding tussen de beide steden. De trekschuit was, voordat de trein in 1839 zijn intrede deed, het massavervoermiddel bij uitstek. In het boek wordt dit ook wel het 'intercity-netwerk' van de Gouden Eeuw genoemd. Dit is zeker niet overdreven. Minstens twee eeuwen lang zou de trekvaart het meest geavanceerde vervoermiddel van de Republiek zijn.

In het eerste hoofdstuk wordt het ontstaan van de trekvaart en schuit in een breder perspectief geplaatst. De Hollandse steden namen het initiatief om deze aan te leggen. De trekvaarten moesten een betrouwbaarder alternatief worden voor het vaak onrustige IJ en Haarlemmermeer waar heel wat schepen met kostbare lading verloren gingen. Echter, na de introductie nam het personenvervoer per trekschuit al snel een hoge vlucht. Dit was een prettige bijkomstigheid. De eerste trekvaart waar reizigers gebruik van konden maken was die tussen Amsterdam en Haarlem in 1632. De aanleg van de trekvaart van Haarlem naar Leiden, in 1657, zorgde ervoor dat Amsterdam aangesloten raakte op het netwerk Den Haag-Delft. De aanleg ervan gebeurde in een verbazingwekkend tempo. Dit was vooral ingegeven door plannen van Gouda voor de aanleg van een concurrerende verbinding. In 1655 lag er een verzoek tot aanleg bij de Staten-Generaal, in 1656 volgde de toestemming en op 1 november 1657 voeren de eerste trekschuiten door de vaart.

In een half jaar tijd werd dus een complete trekvaart aangelegd. Het tweede hoofdstuk richt zich

op dit 'onmooglijk wonder'. De trekvaart, ruim 28 kilometer lang, is in een half jaar gegraven. Er is erg snel gewerkt. Zeker als je bedenkt dat de vaart met de hand gegraven is, hoewel voor een groot deel ook gebruik gemaakt kon worden van bestaande watergangen. Naast de graafwerkzaamheden werd ook hard gewerkt aan de bouw van bruggen, tolhuizen en de aanleg van een jaagpad waarover paarden de schuiten moest voorttrekken. De kosten voor het onderhoud, de tolheffing en het salaris van de schipper vielen ten rekening van de steden Haarlem en Leiden.

Het reizen met de trekschuit was de allereerste vorm van openbaar vervoer in ons land. In vier uur bracht de schuitje van Haarlem naar Leiden (of omgekeerd). Het landschap trok in traag tempo aan de reizigers voorbij en de tijd werd gevuld met lezen, schrijven of het aanknopen van een praatje met een buurman of buurvrouw. In het derde hoofdstuk komen tal van verhalen en reisverslagen van deze 'schuitenromantiek' ruimschoots aan de orde.

Het aspect 'wonen' komt in het vierde hoofdstuk aan de orde. Langs de vaart ontstonden landgoederen en buitenplaatsen. De goede verbinding maakte het voor de rijke stedeling mogelijk om in de zomer de rust van het platteland op te zoeken. In de winter keerde men voor zaken weer terug naar de stad. Niet alleen stedelingen ontdekten de voordelen van de vaart, ook voor de inwoners van de dorpen betekende de trekvaart nieuwe mogelijkheden. Schuiten die tussenstops maakten brachten goederen maar ook hongerige en dorstige reizigers die graag even de benen strekten in een logement. Een stukje architectuurgeschiedenis krijgt de lezer voorgeschoteld in het vijfde hoofdstuk waarin aandacht wordt besteedt aan het wel en wee van het tolhuis te Oegstgeest.

In hoofdstuk zes staat de economische functie van de vaart centraal. De oudste bedrijvigheid die langs de vaart gevonden kan worden waren de diverse kalkovens waarin schelpen tot kalk werden gebrand. Via de trekschuit werd de kalk vervoerd naar de steden. Eind 19de eeuw kwam de bloembollenteelt tot ontwikkeling. Van duingrond nabij Hillegom en Noordwijkerhout kon, door middel van afgraving, vruchtbare geestgronden worden gemaakt. Ideaal voor de teelt van tulpen, hyacinten en narcissen. Deze bollenteelt kon op haar beurt profiteren van het vervoer per trekschuit naar Leiden en Haarlem. Tot aan de Tweede Wereldoorlog zou de trekvaart een belangrijke rol vervullen voor dit vrachtovervoer.

Hoofdstuk zeven neemt de natuur, het milieu en de daarbij horende ecologie van de vaart onder de loep. In hoofdstuk acht neemt de schrijfster ons mee op een pleziertocht van Leiden naar Haarlem. In de vorm van een logboek, nauwkeurig tot op de minuut, doet zij op humoristische wijze verslag van de vaartocht. Het laat ons zien hoe de vaart er vandaag de dag bij ligt. Ten slotte, in het afsluitende negende hoofdstuk, wordt de balans opgemaakt. Wat voor toekomst heeft de trekvaart vandaag de dag? Na alle bedrijvigheid van weleer ligt het water er nu stilletjes bij. Kan het een toeristische bestemming krijgen of slokt nieuwbouw het gebied rond de vaart steeds meer op? Vast staat dat de trekvaart als blauwe ader van de bollenstreek onlosmakelijk onderdeel is van het cultuurlandschap.

Het boek is zeer toegankelijk en plezierig geschreven en heeft een goede samenhang. Gezien de verschillende auteurs die aan dit werk hebben meegeschreven is dat een grote verdienste. De rijke illustraties maken het geheel een aantrekkelijk boek. Vooral één illustratie van een eenzame schaatser op de trekvaart spreekt erg aan. Helaas komt dit oer-Hollandse tafereel, het schaatsen op de vaart, niet aan bod in dit boek. Erg jammer want er zijn ongetwijfeld heel wat generaties uit de Bollenstreek die het schaatsen op de trekvaart hebben geleerd.

Liesbeth Brama

Vincent Erdin e.a., *Corpus Cruquius*, 160 jaar stoomgemaal De Cruquius (Zutphen: Walburg Pers, 2007, 87 blz., geïll., met cd-rom, ISBN 90-5730-525-9, prijs € 24,95).

Deze uitgave betreft één der drie stoomgemalen die gebruikt zijn bij de droogmaking van de Haarlemmermeer die 'na vier jaren gestaag malen' (blz. 28) in 1852 droog viel. Omdat door het inbouwen van nieuwe werktuigen de capaciteit van de beide andere gemalen was toegenomen, kon het in 1932 buiten gebruik worden gesteld. Het is vervolgens overgedragen aan het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, dat een afzonderlijke beheersstichting oprichtte in verband met de toekomstige bestemming als technisch museum. Sindsdien is er nogal wat veranderd; zo werden de versleten stoomketels verkocht en werd het voormalige ketelhuis verbouwd tot expositieruimte.

Het fraai uitgegeven boekje is bedoeld als toelichting bij een cd-rom met ruim 1550 pagina's ar-

chiefmateriaal betreffende de Cruquius. Dit is vooral bestemd ter ondersteuning van een ambitieus restauratieproject, gericht op herstel van de situatie van omstreeks het midden van de 19de eeuw, hetzij ten tijde van de eerste pompslagen (26 februari 1849), hetzij rond 1860 toen het ketelhuis werd vergroot. Vincent Erdin geeft een uitgebreide beschrijving annex verantwoording van het door hem verrichte archief- en editiewerk (blz. 9-19).

J.K. Vrijling laat zijn licht schijnen over de technische en financiële risico's bij de aanleg van de Haarlemmermeerpolder (blz. 21-29). Daarbij besteedt hij ook kort aandacht aan eerdere plannen tot droogmaking. Interessant is zijn berekening dat bij een uitgave van 10.848.000 gulden en een opbrengst uit grondverkoop van acht miljoen de totale kosten nog geen drie miljoen hebben bedragen (blz. 29). G.J. Arends draagt een beschrijving bij van de nog steeds bestaande machine (blz. 31-41). Zoals hij aan het slot vermeldt is dit 'de grootste stoommachine ter wereld'. A. Meddens-van Borselen geeft aan de hand van vooral niet in het *Corpus* opgenomen gegevens een interessante blik op het dagelijks leven in de beginjaren van de polder (blz. 43-57). Daar komen o.a. analfabetisme, huwelijken en echtscheidingen aan de orde. Curieus is dat haar stuk vrij gedetailleerd ingaat op de levens van twee wel zeer contrasterende persoonlijkheden: de verdienstelijke burgemeester J.P. Amersfoort en de 'losbol' Karel Leeftang, wiens leven in Veenhuizen eindigde. Het stuk van J.E.M. van Velsen is min of meer een vervolg op dat van Vrijling en volgt de lijn der geschiedenis tot aan 1936, toen de Cruquius aan het Koninklijk Instituut van Ingenieurs werd overgedragen (blz. 59-73).

In een slotbijdrage behandelt G. Wilmink 'De nieuwe Cruquius' (blz. 75-87). Hier valt de nadruk op de plannen om de museale waarde van het monument te vergroten en wat de 'verrommeling' (blz. 85) uit het verleden wordt genoemd, ongedaan te maken. Een verband wordt gelegd met het werk van de commissie-Van Oostrom aan een geschiedenis canon. Dat lijkt misschien pretentieus maar de Cruquius prijkt tenslotte op de 'Top 100'-lijst van rijksmonumenten en is ook internationaal vermaard. Ik heb dit boekje met veel interesse gelezen en vind het een aanwinst voor de literatuur

over de geschiedenis van de techniek in Nederland. De lezer zou echter gebaat geweest zijn met meer gegevens over de 'achtergrond' van de diverse medewerkers.

Philip Bosscher

G. J. Johannes, *Dit moet u niet onverschillig wezen! De vaderlandse literatuur in het Noord-Nederlandse voortgezet onderwijs 1800-1900* (Nijmegen: Van Tilt, 2007, 224 blz., geïll., ISBN 978-90-77503-81-2, prijs € 22,50).

Gert-Jan Johannes laat zien dat het onderwijs in de vaderlandse letterkunde pas rond 1800 ontstond. Maar toen ging het ook snel. Literatuurgeschiedenis rukte op in klaslokalen, met lucide titels als *Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, *Beknopte geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde* of zelfs *Schets van de beknopte geschiedenis der Nederlandse letterkunde*.

Tientallen bloemlezingen presenteerden de teksten uit heden en verleden. Kreten als 'Jantje zag eens pruimen hangen', 'Constantijntje, saligh kijndje' of 'Hoofden van Lebak!' galmden uit talloze jonge monden. Dit waren voorbeelden van wat men vond dat een ieder moest kennen. De vraag wat iedereen moest kennen, is echter nooit bevredigend en definitief beantwoord. Wat moesten de kinderen weten en waarom? In de loop van de 19de eeuw kreeg het moderne onderwijsbestel vorm en datzelfde gold voor de Nederlandse natie als zodanig. Onderwijs, en dan met name vaderlandse geschiedenis en vaderlandse literatuur, is het middel bij uitstek om een volk samen te smeden en te werken aan een identiteit.

De schrijver wisselt in zijn overzicht regelmatig van perspectief, waardoor hij de hedendaagse lezer de overeenkomsten met het huidige tijdsgewricht inzichtelijk voor kan schotelen. In de inleiding reeds wordt een parallel getrokken met het heden en dan met name de multiculturele Nederlandse samenleving en haar plaats binnen het verenigd Europa en de rest van de wereld. De 19de eeuw was uiteraard een andere dan deze. De wereld werd vanuit een verdeeld Europa beheerst en de inwoners van de koloniën golden als medemensen van lagere rang. Nederland verbond alle provincies met elkaar door een spoorwegnet, trekschuiten en diligences. De wereld thuis werd kleiner. België had zich afgescheiden en Nederland keerde in zichzelf en zocht naar iets om trots op te zijn en zich mee te identificeren. Waar de Belgen Consience volgden

naar de Middeleeuwen en de Leeuw van Vlaanderen, vond Noord-Nederland in de Gouden Eeuw dat wat zij zocht. Nog enkele decennia eerder hadden patriotten hun voorbeeld gevonden in de Bataafse opstand tegen de Romeinen, een beeld waar Noord- en Zuid-Nederland zich in konden herkennen. Na 1839 zien we ook in het literatuuronderwijs een in zichzelf keren, deugden, normen en waarden aanprijzen en een heldenverering voor de grote schilders en admiraals uit de 17de eeuw.

Wat opvalt bij het volgen van de ontstaansgeschiedenis van het literatuuronderwijs in de 19de eeuw is, dat ook toen de verzuchting weerklonk dat mensen onvoldoende lazen. *Dit moet u niet onverschillig wezen!*, zo klonk het. In menige docentenkamer kan men horen klagen over de invoering van leesdossiers en het feit dat leerlingen onvoldoende lezen en weten. Generaties komen en gaan, het onderwijs verandert, maar kinderen blijven kinderen en onderwijzers onderwijzers.

Gert-Jan Johannes studeerde sociale wetenschappen en Nederlands. Hij promoveerde op een literatuurhistorisch onderwerp en publiceerde over literatuur- en cultuurgeschiedenis. Johannes is verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) van de Utrechtse faculteit der Geesteswetenschappen. De schrijver heeft met dit werk een aantal bronnen ontsloten die een beter beeld geven van het proces van natievorming in Nederland, de ontstaansgeschiedenis van het moderne onderwijs en dan met name het literatuuronderwijs. Het boek is prettig leesbaar, mooi geïllustreerd en toegankelijk voor zowel academisch geschoolden als geïnteresseerde leken.

Paul Hendriks

Bert Koene, *Stemmen uit een stille stad. Intieme berichten uit Haarlems late regententijd* (Haarlem: Gottmer, 2007, 381 blz., ISBN 978-90-257-4313-0, prijs € 24,90).

Stemmen uit een stille stad is een hoogst origineel, maar een tikkeltje langdradig boek over het wel en wee van de Haarlemse regentenfamilie De Bruyn Kops. Koene heeft duidelijk gekozen voor een semi-wetenschappelijke benadering. Door zijn schrijfstijl en de manier waarop hij een groot deel van zijn bron-

nen vrijwel integraal in het boek opneemt, doet het geheel eerder romanachtig aan. De lezer wordt via de brieven van hoofdpersoon Kees Kops (1791-1858) – een fabrikant in linnengarens en burgemeester van

Haarlem – als het ware de eerste helft van de 19de eeuw ingetrokken. Het boek is een aanschakeling van brieven, die door Koene steeds kort worden ingeleid. Het is dan ook niet zozeer de verdienste van Koene, maar van Kees Kops (en verwanten) dat het een leesbaar boek is geworden, want het is deze laatste die het meest heeft geschreven.

Het boek bestaat uit drie delen die elk een fase van het leven van Kees Kops behandelen. Het eerst deel gaat in op de periode dat hij in dienst moest als Garde d'Honneur in het Franse leger. Uit de brieven die hij vanaf zijn vertrek uit Haarlem in april 1813 tot zijn terugkomst zeven maanden later naar huis schreef, blijkt duidelijk dat hij dit allerminst vrijwillig deed. De conscriptie was echter onverbiddelek en Kees werd als jongeman van 22 jaar naar Metz gestuurd om daar samen met tal van andere jongeren uit de Hollandse elite zijn militaire opleiding te beginnen. De bewaard gebleven brieven die hij vanaf zijn verschillende inkwartieradressen naar huis stuurde, geven een aardig inkijkje in de beleavingswereld van een 22-jarige in het leger van Napoleon. De lezer komt te weten waar Kees precies is, wat hij zoal de hele dag doet en wat hij denkt van zijn situatie. En passant – en dat is misschien nog wel het interessantst – krijgt hij ook informatie over zaken als de snelheid van het postverkeer, het gebruik van kredietbrieven, hoe de Hollandse jongens dachten over elkaar en de buitenlanders in de *grande armée*, en wat men meekreeg van de kerende krijgskansen.

In deel twee lezen we dat het Kees – inmiddels teruggekeerd uit het leger – goed gaat. Hij gaat aan het werk in z'n vaders bedrijf, hij trouwt met Maria de Bosset en wordt vader van in totaal maar liefst elf kinderen. Langzaam maar zeker vindt hij zijn plek in de Haarlemse samenleving. Omdat hij gedurende deze levensfase vaker thuis was, is het overgebleven brievenmateriaal een stuk schaarser. Enkel van een paar zakenreizen en van zijn jaarlijkse vakantietrip met een groep welgestelde vrienden zijn brieven bewaard gebleven. Naarmate het aantal brieven en andere archiefstukken over de familie

De Bruyn Kops afneemt, probeert Koene de ontstane gaten in zijn verhaal op te vullen met materiaal dat niet direct betrekking heeft op het leven van Kees Kops. Dit levert een hoop leuke anekdotes op over onder andere rechtzaken, maar meer dan losse verhalen zonder lijn zijn dit niet. Geïnteresseerden in de Haarlemse geschiedenis kunnen er echter hun hart aan ophalen.

Deel drie behandelt de volgende fase in het leven van het gezin Kops. Kees klimt langzaam maar zeker omhoog op de carrièreladder en schopt het tot wethouder en uiteindelijk tot burgemeester. In 1848 praat hij als buitengewoon lid van de Tweede Kamer zelfs mee over de grondwetherziening van Thorbecke. De correspondentie uit deze tijd is echter een stuk minder spannend dan men aan de hand van Kees' functies mag verwachten. De nadruk blijft toch voornamelijk op familiale aangelegenheden liggen, waarbij vooral gedacht moet worden aan de gesteldheid van zijn vele kinderen. Tussen de regels door zijn er echter weer een heleboel wetenswaardigheden over het verleden van Haarlem en de veranderende 19de-eeuwse maatschappij te lezen, zoals bijvoorbeeld de opkomst van de stoomboot.

Al met al heeft Kees Kops een behoorlijk veelzijdig leven gehad. Dit gegeven alleen is echter niet genoeg om de volle 381 bladzijden te blijven boeien. Door het overmatige gebruik van briefmateriaal en het beperkte aantal thema's dat in die brieven wordt behandeld, blijft een groot deel van het boek hangen in de eindeloze hoffelijkheden en gelijksoortige beleefdheidsformuleringen die in die tijd gewoon waren. Meer achtergrondinformatie en analyse door de auteur had dit kunnen voorkomen. Jammer dat Koene niet voor een wat evenwichtiger opbouw tussen bron en context heeft gekozen.

Christiaan van der Spek

Erik Schilp (red.), *De Dijk. Zuiderzeewerken van J.H. van Mastenbroek* (Zwolle: Waanders/Enkhuizen: Zuiderzeemuseum, 2007, 96 blz., geïll., ISBN 978-90-400-8338-90, prijs €19,95).

Op 28 mei 1932 werd het laatste gat in de Afsluitdijk gesloten en daarmee was de meest kritieke fase van wat officieel heette 'de werken tot afsluiting en gedeeltelijke droogmaking der Zuiderzee' beëindigd. De aanleg van de dijk werd op uitzonderlijk pakkende wijze gedocumenteerd door Johan Hendrik van Mastenbroek (1875-1945), die al eerder

naam had gemaakt met werk dat menselijke bedrijvigheid, met name in de Rotterdamse havens, tot onderwerp had. Zijn schilderijen, aquarellen en tekeningen betreffende de Zuiderzeewerken – in het bijzonder de Afsluitdijk – ontstonden in feite op initiatief van het ministerie van Waterstaat, waar men ‘de sterke wens’ had, het grote en spectaculaire werk te laten vastleggen (blz. 19). Dientengevolge kreeg Mastenbroek omstreeks 1930 (kenmerkend is niet precies bekend wanneer) opdracht, werk te leveren voor een album met afbeeldingen van de Zuiderzeewerken. De ruim honderd kunstwerken die uiteindelijk als gevolg van deze opdracht ontstonden, maar niet alle een plaats zullen hebben gekregen in het album, zijn bijna allemaal in 1949 door zijn weduwe aan het Zuiderzeemuseum geschenken. Reproducties van een keuze daaruit en van contemporaine foto's illustreren dit boekje.

Het werk van Van Mastenbroek boeit mij vooral door zijn eerlijkheid. Hij toont oog voor de grootsheid van de onderneming, maar ook voor de barre omstandigheden waaronder moest worden gewerkt en geleefd. Wat laatstgenoemd aspect betreft, trof mij bijzonder een olieverfschilderij uit 1932 dat de woonketen van rijswerkers voorstelt. Bijzonder vind ik ook zijn weergave van atmosferische omstandigheden: zijn luchten zijn indrukwekkend en – ik kan hiervoor geen andere uitdrukking vinden – echt Nederlands. Waar hij de situatie op een zonnige dag weergeeft, straalt het werk als het ware, en men voelt haast de kilte en vochtigheid waar een herfstdag in beeld wordt gebracht.

Dit boek is in de eerste plaats een ‘kijkboek’, maar de tekst verdient zeker ook aandacht. Via korte hoofdstukken – wat lengte betreft haast meer entrefilets – ervaart men veel interessants over Van Mastenbroek, in het bijzonder zijn werkwijze, en

over de aanloop tot afsluiting en drooglegging. Zeer instructief zijn de kaartjes op de blz. 13-15, die betrekking hebben op diverse plannen tot wat ik nu maar aanduid als betuigeling van de Zuiderzee. En natuurlijk gaat het over wat toch wel de heroïsche fase van de Zuiderzeewerken kan worden genoemd: de aanleg van de Afsluitdijk. Het Zuiderzeemuseum verdient zeker een gelukwens met deze uitgave, een waardig gedenkteken bij een bijzonder jubileum, dat ook werd gemarkeerd door een tentoonstelling onder dezelfde titel, die in

de periode 19 januari tot 3 juni 2007 in het museum werd gehouden.

Het enige wat ik op *De Dijk* heb aan te merken is, dat het niet duidelijk wordt welke van de afgebeelde werken van Van Mastenbroek gemaakt zijn voor het eerder genoemde album dat in opdracht van Waterstaat ontstond, en wat de verdere lotgevallen van dat album zijn geweest.

Philip Bosscher

Jennie van der Toorn-Schutte, *Retour NL, De canon van de Nederlandse geschiedenis in vijftig verhalen* (Amsterdam: Boom, 2007, 139 blz., geïll., ISBN 9-789085-065111, prijs € 17,50).

Nadat in 2006 de canon van de Nederlandse geschiedenis uitkwam, volgden discussies over de uitwerking van de vijftig vensters die de canon telt. Met name in het geschiedenisonderwijs was en is grote behoefte aan concrete invulling daarvan en aan lesmateriaal daarover. Jennie van der Toorn heeft het aangedurfd om met haar boekje in die behoefte te voorzien. Het boekje (slappe koft) oogt toegankelijk, heeft een duidelijke letter en is rijkelijk geïllustreerd.

Een aardige vondst van de schrijfster is dat als instap bij elk van de vijftig hoofdstukjes een passende illustratie (foto van een voorwerp, beeld, gebouw, persoon of schilderij) geplaatst is, waaraan zij een vraag koppelt naar de betekenis ervan voor de Nederlandse geschiedenis. Vervolgens geeft

ze met een beknopt verhaal het antwoord. Vaak verwijst ze naar uitdrukkingen in de Nederlandse taal die met het onderwerp van het hoofdstukje samenhangen. Op zich niet verbazingwekkend, daar de auteur haar opleiding aan de kweekschool (in 1968 omgevormd tot pabo) heeft genoten en zich daarna heeft verdiept in de Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Gezien de zeer eenvoudige taal die de schrijfster bezigt, is haar doelgroep vermoedelijk groep zeven of acht van het basisonderwijs, eerste klas van het vmbo of het onderwijs aan nieuwkomers in Nederland. Nergens is vermeld of dit boekje door kinderen of nieuwkomers zelfstandig gelezen moet worden of dat er begeleiding van een docent gewenst is. Wel is achterin een literatuurlijst opgenomen

van vijftig leesboeken over geschiedenis, waar- schijnlijk om de lezers te stimuleren zelf er meer over te weten te komen. Een inhoudopgave gaat aan de hoofdstukjes vooraf.

Bij nadere bestudering van de teksten blijkt he- laas dat er toch veel mankeert aan dit loffelijke ini- tiatief. Natuurlijk is het moeilijk geschiedenis in een notendop te persen, het gaat dan om keuzes die de auteur moet maken. Maar een weloverwogen behandeling van een onderwerp had veel proble- men kunnen voorkomen. De schrijfster is duidelijk geen historica, waardoor ze onbekommerd uit- spraken doet die wel erg kort door de bocht gaan. In nogal wat hoofdstukken buitelen gemeenplaat- sen en historische onnauwkeurigheden over elkaar heen. Voorbeelden: uitweiding over de Germaanse goden is overbodig in zo'n beknopte tekst (blz. 10-11). Het was beter geweest iets meer over de prehistorische culturen te vertellen (zie bodem- vondsten). Het verhaal over de Bataven (Claudius Civilis) (blz. 13) en de Romeinen is ook zoiets over- bodigs: in plaats daarvan had zij kunnen wijzen op de betekenis van het Romeinse bestuur hier in den lande en op de teloorgang van kennis en cultuur na de ineenstorting van het West-Romeinse Rijk. De kerstening van Nederland (blz. 17) wordt wel erg simpel gehouden. De betekenis van kloosters wordt niet uitgelegd. Wat moet de lezer met een zin als: 'Karel de Grote was koning van een groot deel van het westerse stuk van de wereld dat Europa heet?' (blz. 19). Het leenstelsel wordt afgedaan met de zinnen: 'Hij (Karel de Grote) leende als het ware de stukken grond uit. Die werden bestuurd door een leenman. Zo'n leenman was vaak graaf, hertog of bisschop. Hij regeerde over een graafschap, een hertogdom of een bisdom.' Verder geen uitleg. Waar de Hanze en de VOC wel aan de orde komen, noemt en geeft de schrijfster geen verklaring voor de bloeiende handel van Nederland in de Gouden Eeuw. Ze noemt Erasmus wel een onwettig kind, maar vertelt niet dat de vader van Erasmus als priester gebonden was aan het celibaat en dat dat dus de status van Erasmus verklaart. Slordigheden ook bij de behandeling van Karel v (blz. 30-31). Het wordt niet duidelijk hoe hij zijn landen bestuurde; het verdrag van Augsburg moet duidelijk maken dat de Nederlanden onder een landvoogd worden geplaatst. Dat Karels zoon, Philips II, met het oog op zijn toekomstig keizerschap opgroeide in Span- je moet de lezer zelf verzinnen. Op blz. 33 wordt gesteld dat twee edelen (het moeten Egmond en Hoorne zijn) het leven in Brussel lieten omdat ze

ketters waren. De Beeldenstorm werd volgens de schrijfster ontketend door een hagepreek; de eco- nomische crisis en de daaropvolgende hongers- nood in Vlaanderen worden niet genoemd. Bij Wil- lem van Oranje wordt niet duidelijk welke hoge positie hij aan het hof van Karel v bekleedde. Ol- denbarneveldt heeft veel goeds voor de Republiek gedaan, maar wat dat was moet de lezer zelf uit- vinden. Stadhouder Willem III is de uitvinder van de waterlinie en wordt koning van Engeland omdat hij getrouwd is met Mary Stuart II. De tweede fe- ministische golf kwam voornamelijk op voor het recht op abortus (blz. 99). Men kan zo doorgaan.

Als de schrijfster bijvoorbeeld het boekje van Bas Blokker e.a., *Nederland in een handomdraai, De vader- landse geschiedenis in jaartallen* (1999) had geraadpleegd en zich wat beter had verdiept in de Nederlandse po- litiek en hebbelijkheden van de laatste vijfentwintig jaar, waren haar veel slordigheden en fouten be- spaard gebleven. Desondanks zijn de hoofdstukjes over de periode na de Eerste Wereldoorlog kwalita- tief beter dan de voorgaande. Helaas is hier en daar ook de logische volgorde in de uitleg zoek. Slordig- heden in tekst en taal komen geregeld voor. Heeft de eindredactie van dit boekje het laten afweten? Het lijkt mij dat dit boekje in de huidige vorm grondig herschreven moet worden, wil het bruikbaar zijn voor de vermoede doelgroepen.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

Mieke van Zanten, *Religieus erfgoed uit kerken en kloos- ters in de Lage Landen*. Geïllustreerd lexicon van Ne- derlandse en Vlaamse termen (Zutphen: Walburg Pers, 2008, ISBN 90.5730.522.4, 311 blz., €39,95).

De Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland is uiterst actief bezig het roerend erfgoed van kerken en kloosters in ons land te inventariseren. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een systematische tref- woordenlijst die aansluit bij de Nederlandse versie van de internationaal toonaangevende Art and Ar- chitecture Thesaurus. Dit Objecten ABC staat op de website van de SKKN en is dankzij Mieke van Zan- ten nu ook in gedrukte vorm beschikbaar. Het boek biedt zelfs nog iets meer dan de digitale versie, want samenwerking met onder meer het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur in Leuven resul- teerde in een naslagwerk dat tevens het Vlaamse, overwegend katholieke materiaal ontsluit.

Het boek ziet er prachtig uit: goed gebonden en fraai geïllustreerd. Het bevat een schat aan infor-

matie over bekende en nog veel meer onbekende voorwerpen die je in kerken en kloosters kunt aantreffen. Wie wil weten wat een biechtmelder, een mozetta of een suissesjerp is, vindt hier een kernachtige omschrijving met een heldere afbeelding. Het is overigens jammer dat de illustraties het zonder nadere toelichting moeten doen. Hoe groot en hoe oud een voorwerp is, wordt niet vermeld, evenmin als de verblijfplaats. Maar dat is een keuze die wel te begrijpen valt, gezien de hoeveelheid werk die gemoeid zou zijn met het maken van dergelijke objectbeschrijvingen.

De belangrijkste vraag is natuurlijk: werkt het boek goed als naslagwerk? Dat valt eerlijk gezegd een beetje tegen. In de inleiding stelt de auteur terecht dat een term die je niet kent, onvindbaar is, en dat je een onbekend voorwerp niet kunt benoemen. Vervolgens stelt zij wat al te gemakkelijk dat een boek – anders dan een digitale thesaurus – niet de mogelijkheid kan bieden om systematisch langs tienduizenden termen te surfen. Dat is maar ten dele waar, want ook in een boek kan – en moet! – een auteur de lezer behulpzaam zijn om zijn weg te vinden. Daartoe zijn beproefde middelen beschikbaar, om te beginnen een heldere indeling en de nodige indexen. Helaas zijn deze mogelijkheden niet optimaal benut. Vele honderden termen worden in alfabetische volgorde behandeld, maar tal van specifieke termen zijn gerangschikt onder een hoofdwoord. Dat je ‘broederschapspenning’ onder ‘penning’ kunt vinden en ‘communieprent’ onder ‘prent’, ligt nog wel voor de hand. Maar je moet al enige voorkennis hebben om ‘marianum’ aan te treffen onder ‘beeld’, ‘cantuale’ onder ‘boeken’ en ‘theca’ onder ‘reliëkhouders’. Je vraagt je af waarom die specifieke termen niet tevens apart in de alfabetische lijst zijn opgenomen met een verwijzing

naar het hoofdwoord. Ook het voor de hand liggende alternatief, een complete alfabetische index achterin het boek, ontbreekt. Er is wel een thematische index, maar die heeft hetzelfde bezwaar als het hoofdwerk: je moet al een idee hebben wat een ‘pyxis’ is, voor je hem vindt onder ‘vaatwerk’.

Wat misschien nog het meest verbaast, is dat het boek

wel een beknopte literatuurlijst heeft, maar geen enkele website noemt. Zo ontbreekt zelfs het webadres van de site van de SKKN met het prachtige

Objecten ABC waarop het boek grotendeels is gebaseerd. De lezer wordt dus niet op het spoor gezet van de – volgens de auteur – nog veel beter bruikbare digitale trefwoordenlijst op het internet. Het is toch vreemd dat een recensent moet melden dat u die kunt vinden op www.skkn.nl. Daar ook zijn onder het tabblad ‘organisatie’ links te vinden naar de websites van musea en andere organisaties in binnen- en buitenland die zich inzetten voor het behoud van het religieus erfgoed, zoals die van het Vlaamse Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur.

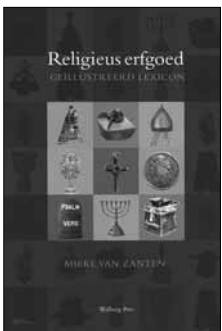
Dit lexicon zal in het jaar van het religieus erfgoed zijn weg wel vinden. Het is ondanks de genoemde tekortkomingen een prachtig boek om in te bladeren en er valt veel uit te leren. Het heeft wel degelijk bestaansrecht naast het Objecten ABC op internet, onder meer door de uitbreiding met het Vlaamse erfgoed. Maar het zou als onderzoeksinstrument nog veel bruikbaar zijn geweest als de mogelijkheden van een gedrukte publicatie volledig waren benut en er bovendien een duidelijker brug was geslagen naar de digitale wereld.

Gerrit Verhoeven

Bob Baljet, Ferry Bouman, Erik Zevenhuizen (red.), *Kruidenier aan de Amstel, De Amsterdamse Hortus volgens Johannes Snippendaal (1646)* (Amsterdam University Press 2007, 216 blz., rijk geïll., ISBN 978-90-5356-967-2, prijs €34,50).

De redactie van dit fraaie boek ontleende de titel aan een citaat aan het eind van een lofdicht op Johannes Snippendaal van de hand van Jan Six Chandelier, groothandelaar in kruiden (1657): ‘O kruidenier, die braaf om prijs, Naabootst ’t volmaakte paradijs, Kan menschedom aan volmaaktheid raaken, Ghij zult den Amsteltuin volmaaken.’ Het gaat hier om kruiden en planten op een hoger plan, vanouds bedoeld als ondersteuning van de geneeskunde. In de Republiek hechtte men er groot belang aan, getuige de vele medische plantentuin en de belangstelling voor een eigen Hortus Botanicus in universiteitssteden.

In navolging van de Leidse Universiteit had Amsterdam het belang van een Hortus Medicus ingezien en een tuin laten aanleggen als onderdeel van een pakket maatregelen om de gezondheidszorg in de stad te verbeteren. De burgemeesters van Amsterdam stelden in het voorjaar van 1646 de botanicus Johannes Snippendaal aan als ‘prefectus hor-

ti' en docent medicinale plantkunde voor een periode van twee jaar. Kennelijk voldeed hij voor het stadsbestuur want de aanstelling bleef ook na die twee jaar gehandhaafd tot aan zijn ontslag in 1657.

Voortvarend breidde Snippendaal in 1646 de collectie medische planten uit van 300 tot 800 planten, waaronder nu ook sier- en voedingsgewassen. Aan het begin van 1646 publiceerde hij een catalogus van de ongeveer 300 planten uit de tuin; aan eind van dat jaar publiceerde hij de tweede plan-

tencatalogus. Ruim een eeuw dus vóór het verschijnen van de gezaghebbende catalogus *Species Plantarum* van de hand van Carolus Linnaeus (1707-1778). Linnaeus moet de catalogus van Snippendaal hebben gekend, vooral omdat hij onder meer omging met toonaangevende Amsterdamse botanisch geschoolde geleerden als Johannes Burman, beheerder van de Tweede Hortus Medicus te Amsterdam, en de Amsterdamse apotheker Albertus Seba.

De Snippendaalcatalogus kwam pas in 1992 onder ogen van Bob Ursum, destijds wetenschappelijk medewerker van de Hortus, bij een bezoek aan de British Library. De vondst initieerde het idee om een Snippendaaltuin in de huidige Amsterdamse Hortus aan te leggen en de catalogus uit te geven. Dankzij de inzet van onder meer de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Hortus lukte het om deze plannen te verwezenlijken.

De redactie plaatst de catalogus en haar geschiedenis in een breed kader, temeer omdat over de eerste Amsterdamse Hortus Medicus aan de Reguliershof weinig bewaard is gebleven. In een aantal hoofdstukken worden allereerst het ontstaan en de ontwikkeling van vroege tuinen buiten Nederland gevolgd; daarna komen die in Nederland aan bod. Vervolgens wordt de Amsterdamse Hortus Medicus (ingericht in 1638) besproken, waaraan gekoppeld de stand van zaken op medisch en apothecair terrein in Amsterdam behandeld wordt, zoals de instelling van het apothekersgilde (Collegi-

um Medicum) in 1638 onder toezicht van Inspectores. In 1641 werden ook de artsen in dit gilde opgenomen. In hoofdstuk drie wordt de persoon van Johannes Snippendaal nader besproken. Vervolgens komt de catalogus uitvoerig aan de orde.

Veel zorg is besteed aan de hertaling, transcripties van plantennamen en uitleg over de 796 soorten planten. Voor wie iets van tuin-, kruiden- en sierplanten afweet, is het interessant om de lijsten langs te lopen en te zien hoeveel van deze plantensoorten tot op de dag van vandaag in wilde en gekweekte vormen nog voorkomen en gebruikt worden. De schrijvers bespreken medicinale kruiden en de 17de-eeuwse farmacopee om zodoende een antwoord te vinden op de vraag hoe het voorschrijven van medicamenten door artsen in de 17de eeuw geregeld was. Verschillende recepten van dr. Nicolaas Tulp (Anatomische les van Rembrand van Rijn) passeren de revue waarbij de lezer van nu alle reden tot medeleven met de patiënten van vroeger zal voelen. Tulp was een van de eersten die het belang van een Amsterdamse farmacopee onderschreef. Ook deze komt uitgebreid aan de orde. Het laatste hoofdstuk betreft de aanleg van de Snippendaaltuin in de huidige Amsterdamse Hortus Botanicus. Historie wordt gekoppeld aan moderne inzichten in het functioneren van een niet meer academische Hortus Botanicus. De collectie uit de catalogus is aangelegd in de oude kruidentuin, maar maakt organisch deel uit van de Hortus zelf. Wie dit boek heeft gelezen zal de kennismaking met de vernieuwde Amsterdamse Hortus op prijs stellen en wellicht op zoek gaan naar de in de catalogus beschreven planten.

Het boek is voorzien van een uitgebreid notenapparaat, per hoofdstuk geordend; een uitgebreide literatuurlijst; een index op persoon- en zaaknamen en een index op Latijnse plantennamen; en tot slot korte biografieën van de auteurs. *Kruidenier aan de Amstel* is mooi en rijk geïllustreerd met veel plattegronden van tuinen en met foto's van onder andere de originele catalogus, en voorzien van uitgebreide tabellen met plantennamen.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

Erratum Holland 2008-1

In de recensie van het boek van Walter Kramer, *Westertoren. Historie en Herstel*, blz. 71, linkerkolom, is een storende fout opgetreden. In de tweede allinea, regel 13/14 staat: 'de rest heeft absoluut niet de potentie.' Dit moet zijn: 'niet de pretentie.'

Erratum Holland 2008-3

Op de bijgevoegde cd van het themanummer *Muziek in Holland* speelt op nummer 8, *Hazy Hugs* van Chet Baker met het Amsteloctet, in tegenstelling tot wat de titel belooft, Chet Baker niet mee. Onze excuses hiervoor.

Inhoud

40ste jaargang nr. 4, 2008

ARTIKELEN

BERT KOENE

Aske. De lokalisatie van een 9de-eeuws koningsgoed 289

ERIC PLATT

A re-examination of English participation in the Vorstius Affair 301

HOLLANDS SPOOR

Ilona van Tuinen

Macht en Mystiek – Egmond in de Middeleeuwen 327

DE ARCHIEVENMAN

De Archievenman bazelt 333

BOEKBESPREKINGEN

337

OVER DE AUTEURS

345

Aan dit nummer werkten mee:

Bert Koene (1943) was als fysicus werkzaam in verschillende researchinstellingen in Europa en Noord-Amerika. Na zijn pensionering wijdt hij zich vrijwel fulltime aan historisch onderzoek.
Contactadres: bskoene@planet.nl

Eric Platt is a doctoral candidate in early modern European history at the University of Wisconsin-Madison. He spent two years conducting research in England and the Netherlands for his doctoral dissertation, which is on the causes, course, and consequences (for both countries) of English involvement in the Bestandstwisten. His research year in the Netherlands was made possible through funding from the Fulbright Program.
Contactadres: ewplatt@wisc.edu

Ilona van Tuinen en de archievenman zijn redacteurs van *Holland*.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856,
fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

HOLLAND

